

לבירור זיקתם של מדרשי אסתר לפיוטי ההרחבה הקיליריים לפורים 'אספרה אל חוק' ו'אמל ורבך'*

א

שאלת היחס שבין עולם המדרש ובין עולם הפיוט נמנית כבר למעלה ממאה וחמישים שנה עם נושאי המחקר הראויים לדעת חוקרי חכמת ישראל לעיון מקיף ומעמיק, שיתאר בקווים ברורים את מערכת הקשרים שבין שני התחומים. חוקרים ראשונים סברו בפשטות כי תוכני הפיוט שאובים כולם מאוצרות המדרשים. י"ל צונץ, בתארו את פיוטי ר' אלעזר בירבי קיליר, נטה לראות בהם כמעין 'מדרשים מפויטים':¹

הוא חיבר פיוטים לתפילות של כל חגי השנה, שבהם רקם את המסורות הישנות ואת דעות האמונה של עמו, שאצל עליהן משאר רוחו, למסכת של שירי-תהילה, תחינות, קינות ודרושים תיאוריים, עשויים כולם במלאכת מחשבת. את החומר לכך לקח מתוך ההגדה [...] כך נעשה המדרש לתפילת חג פיוטית [...] [הקיליר שאב מכל הגדות ארץ ישראל הידועות לו, ובין השאר מתוך הפסיקות [...] ולפיכך אפשר לראות את פיוטיו מבחינה מסוימת כעין פסיקות פיוטיות.

למעלה ממאה שנים חלפו וחוקר הפיוט אהרן מירסקי נותר אוחז בנחרצות יתר בקביעתו של צונץ:²

[...] כל מה שנתחדש בבית יצירתו של הפיוט גופו, ניתנו לו הדפוסים של יצירי המדרש, עד שסתם עינים אין ראיתן מכרת מהו משל הפיוט עצמו ומהו של המדרש, ויש מן החוקרים שכל הפיוט הקדום נראה עליהם כמין בבואה של המדרש [...] בעניין תוכנו של הפיוט והרעיונות שבו כל הדעות שוות, ואין הדבר צריך ראייה; ראיתו מראי המקומות שהמפרשים מציינים לפיוטים, שלעולם יש בהם רמזים לתלמוד ולמדרשים, ולמנינם אין שיעור.

* מורתי פרופ' שולמית אליצור ופרופ' מרון ביאליק לרנר קראו את המאמר והאירו עיניי בהערותיהם החשובות. הערתו המסתייגת של פרופ' לרנר מובאת בהמשך המאמר (להלן, הערה 30). ברכת הודאה גם לד"ר בנימין אליצור על עזרתו הנדיבה ועזתו הברוכה.

¹ י"ל צונץ, **הדרשות בישראל והשתלשלות ההיסטורית** (נערך והושלם על ידי ח' אלבק), ירושלים תשי"ד, עמ' 184.

² א' מירסקי, 'מחצבתן של צורות הפיוט', **ידיעות המכון לחקר השירה העברית** ז', תשי"ח, עמ' 3 [= **יסודי צורות הפיוט**, ירושלים תשמ"ה].

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לפני עשרים וחמש שנה, בעמדו על סגולות השירה של הפייטנות הקלסית, ניסח עזרא פליישר בדרכו המהוקצעת את יסודה של תפיסה זו:³

לא כדרך הדרשן הקדום עמד הפייטן הקדום לפני קהלו. כי הדרשן הקדום אמר דרשות של עצמו, או דרשות של אחרים עם נופך רב ככל האפשר משלו; הוא יצר את דרשותיו וניסח אותן בשביל ציבור שצפוי היה לא לדעת מן הדרשה מאומה או מעט מאוד. ככל שהצליח לומר יותר דברים משל עצמו היה שבחו בפי הציבור גדול יותר. ונהפוך הוא אצל הפייטן, שצירף והרכיב וחרז וניסח דברים ידועים [...] תפארתו לא היתה על מקוריותו אלא על יכולתו - והיא היתה לעתים מופלאה באמת - להרכיב רמזי דברים שונים ומרוחקים זה מזה במקורותיהם, לעניין אחד, לנסח את הכול בחרוזים ובתבניות שיר, ולשעבד את הכול לעניין התפילה.

עם זאת, בעשור האחרון איתר מחקר הפיוט סימנים מובהקים לכך שהזיקה שבין מדרש לפיוט איננה בהכרח חד סיטרית ושניתן להעלות על הדעת שפיוטים קדומים שימשו מקור לדרשות מאוחרות מהם.⁴ שולמית אליצור הוכיחה במאמרה 'מפיוט למדרש',⁵ כי קובצי דרשות מאוחרים עשו שימוש בסילוקים לפרשת פרה, פרי יצירתו של גדול פייטני ארץ ישראל ר' אלעזר בירבי קליר. בד בבד הצביעה אליצור על הזהירות הנחוצה בקביעה כי לתכניו של פיוט נודעה השפעה על יצירתה של דרשה. לעולם עליו לשקול את האפשרות כי מדרש קדום שאיננו בידינו שימש מקור הן לטקסט פייטני קדום והן לדרשה המצויה בקובץ מדרשים מאוחר. רק סימנים צורניים מובהקים,⁶ מעין אלו שאיתרה אליצור בדרשות המאוחרות לפרשת חוקת, עשויים להורות בבירור כי יצירה פייטנית עמדה לנגד עיני הדרשן בבואו לחבר את דרשתו.⁷

³ ע' פליישר, **שירת הקודש העברית בימי הביניים**, ירושלים 1975, עמ' 266-268.

⁴ אין הכוונה כאן להנחה שפייטניו הקדומים, שחיו בתקופת עריכתם של קובצי המדרשים החשובים ביותר, עשויים היו ליצור דרשות מפיוטות בכוח למדנותם, שכן הנחה זו נתקבלה כבר על דעתם של חוקרים בני הדור הקודם. ראה, דרך משל: צ"מ רבינוביץ, **הלכה ואגדה בפיוטי יוני**, תל אביב תשכ"ה, עמ' 268-280. אמנם לא תמיד עמדה תפיסה זו - הנראית לכאורה ברורה מאליה - לנגד עיניהם של גדולי החוקרים. ש' ליברמן, במאמר היסוד לחקר מקורותיו המדרשיים של יוני ('חזנות יוני', **סיני** ד, תרצ"ט, עמ' רכא-רג-] ש' ליברמן, **מחקרים בתורת ארץ ישראל**, ירושלים תשנ"א, עמ' 123-152) לא נטה לקבל רעיון זה. ראה למשל בדברי הסיכום שלו: "אבל כבר ראינו שמרובות הן הסטיות של אגדת ר' יוני ממדרשים שלנו. ומכל פיוטיו אנו רואים שהוא שאב בשפע ממקורות שאינם ידועים לנו [...] (שם, עמ' 145).

⁵ ראה: ש' אליצור, 'מפיוט למדרש', בתוך: מ' בר-אשר (עורך), **ספר היובל לרב מרדכי ברויאר**, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 383-397.

⁶ כגון השתמרותן של מילות הקבע של הפיוט בדרשה, במיקום המקביל למקום שיבוצן של מילים אלו בפיוט.

⁷ אמנם בדרך כלל נדירה למדי מציאותה של הוכחה נחרצת שאכן דרשן השתמש בפיוט כמקור בלעדי. לאחרונה דן בנושא זה גם ע' פליישר, 'מבטלי' עשרת הדיברות - בפיוט, במדרש ובתרגום, **תרביץ** סו, תשנ"ז, עמ' 86-90. וראה שם, עמ' 61, הערה 2, גם הערתו החשובה לעניין זיקת הפיוט למדרש. ראה גם י' רצהבי, **מנגיני שירת הקדם**, ירושלים תשנ"א, עמ' 312.

והנה, העיון בפיוטי ההרחבה הקיליריים לפורים 'אספרה אל חוק' ו'אמל ורבך' מכאן ובמדרשי מגילת אסתר מכאן מעורר את השאלה האם המקורות המדרשיים העוסקים בניסיונותיו של המן להפיל את פור הפרענות על כל אחד מימי השבוע ועל כל אחד מן החודשים, עמדו לנגד עיניו של הפייטן כשחיבר את יצירותיו, או שמא דווקא הפיוטים הקדומים שימשו מקור השראה למחברי הדרשות המאוחרות מהם.

ב

פיוטי ההרחבה הקיליריים לפורים 'אספרה אל חוק' (א. 6980) ו'אמל ורבך' (א. 5713),⁸ לצד השתמרותם במחזורי אשכנז לענפיהם, מופיעים גם בכתבי היד של הגניזה בשכירות מרובה, שבע עשרה העתקות לכל אחד מהם.⁹ כמעט תמיד הועתקו הפיוטים יחדיו ברציפות, אף שברוב כתבי היד מצוין 'אמל ורבך' כפיוט נפרד. נראה שהמעתיקים נתנו את לבם לזיקה העניינית ההדוקה שבין שני הפיוטים.¹⁰ לאמתו של דבר אין הם אלא פיוט אחד שנחלק בידי מעתיקים מחמת שינוי מגמת האקרוסטיכון בשני קטעיו. חלקו הראשון של הפיוט ('אספרה אל חוק') מעמיד אקרוסטיכון אלף-ביתי שלם בראשי המחרוזות, בעוד שחלקו השני ('אמל ורבך') חתום 'אלעזר בירבי קליר' בראשי מחרוזותיו. פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' בנוי, כפיוטי ההרחבה הקיליריים האחרים

⁸ ראה: י' דוידזון, **אוצר השירה והפיוט**, ניו יורק 1924-1933, עמ' 261, 317. סימון הפיוטים הנזכרים במאמר מכאן ואילך הוא על פי ספר זה.

⁹ פיוטי הרחבה הם קטעי פיוט עצמאיים המשתלבים בקרובה שנוצרה ליום מצוין (תענית ציבור, פורים וכיו"ב). פיוטים אלו מרחיבים בקרובה את החטיבה שעניינה דומה לעניינו של היום המצוין. הסליחות, למשל, מרחיבות את חטיבתה השישית של קרובת הי"ח לתענית ציבור ('חנן המרבה לסלוח'); פיוטי ההרחבה לפורים מרחיבים בדרך כלל את חטיבתה הי"ב של קרובת הי"ח לפורים ('ברכת המינים'). ראה לעניינים אלו בספרו של ע' פליישר (לעיל, הערה 3), עמ' 70-73, 199-203.

¹⁰ כתבי היד בהם מופיע הפיוט 'אספרה אל חוק' לבדו בדרך כלל אינם מחזיקים את הפיוט עד סופו ולכן אין ללמוד מהם מאומה לעניין זה. באותה מידה אין ללמוד מאומה מרוב כתבי היד המחזיקים את הפיוט 'אמל ורבך' לבדו, שכן ראשיתו אינה מועתקת בהם. בכ"י פריס MC IV 292 ובהמשכו כ"י קיימברידג' TS NS 243.49b הפיוטים הועתקו בנפרד זה מזה. אפשר שהמעתיק לא חש בזיקה שביניהם. בכ"י ניו יורק, ביהמ"ל 11-10.2862.10 ENA מועתק 'אמל ורבך' לבדו, אך כתב יד זה אינו קדום ומעיד כנראה על התפתחויות מאוחרות יחסית במעמד הפיוט. כותרות הפיוטים שבו - 'והדא לפורים מן אלמעמד', 'והדא מן מעמד ויגש' - והעובדה שבכולם נשתלבו פזמונים, מעידות כי זהו שריד ממחזור פיוטי הרחבה למועדי השנה. בכ"י קיימברידג' TS NS 93.60 מועתק הסילוק [אז ראית]ה וספרתה מן הקדושתא הקילירית לשקלים 'אז מאז זמות בכל פעל' (א. 2149) מיד אחר הפיוט 'אספרה אל חוק', ו'אמל ורבך' איננו בכתב יד. נראה שבכתב יד זה נעשה שימוש משני בדף שנותר ריק למחצה, אך ברווח שנוצר היה די רק להעתקת הקטע 'אספרה אל חוק'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לפורים,¹¹ מחרזות מרובעות שטוריהן הקצרים מביאים שתי הטעמות לטור.¹² החריזה תואמת לכללי החריזה הקילירית הקלסית כמעט לכל אורכו של הפיוט ומשתפת בחך לפחות שניים מעיצורי השורש, לעתים תוך יצירת חרוז מופסק.¹³ בכתבי היד שעלו מן הגניזה הקהירית משמש הפיוט הנידון כפיוט הרחבה בקרובת הי"ח לפורים 'אמיתך וחסדך אל תרחק' (א. 6089), המיוחסת מספק לר' אלעזר בירבי קיליר.¹⁴ במחזורי אשכנז, לעומת זאת, הפיוט משתלב בקרובת הי"ח הקילירית לפורים 'ויאהב אומן יתומת הגן' (ו. 197). במקום אחר העליתי את הערכתי כי הפיוט נשתייך במקורו לקרובה 'ויאהב אומן יתומת הגן' ושמחזורי אשכנז מייצגים במקרה זה מסורת קדומה ואותנטית, שיסודה אולי במציאות הליטורגית הארצישראלית הקדומה, בעוד שעדות כתבי היד של הגניזה מלמדת על התפתחויות מאוחרות יותר שנבעו מצורכי הפרקטיקה הליטורגית של המתפללים בנוסח ארץ ישראל.¹⁵

¹¹ שלושת פיוטי ההרחבה הקיליריים האחרים לפורים הם: 'אזרח בט חוץ', 'תמימים כרשו ארץ' (ת. 336) ו'ארתו מבהלת' (א. 2061).

¹² מן הראוי לציין שבכמה מכתבי היד של הגניזה מועתק הפיוט 'אמל ורבך' כשפזמון בן ארבעה טורים קוטע את סדרו אחר כל שתי מחרוזות, וזה לשונו:

הָמֵן וְיִינוּ

תְּגַדֵּעַ קֶרֶנוּ

וְתִזְכֹּר לֹא עֲוֹנוּ

כִּי כָל הַנוֹגֵעַ בָּכֶם נוֹגֵעַ בְּכָבֶד עֵינִי

אין ספק כי אין מדובר כאן בהרכבו המקורי של הפיוט. חדירת פזמונים לפיוטים קלסיים קדומים הנה התפתחות מאוחרת בתולדות הפיוט שתועדה רבות על ידי המחקר (ראה לדוגמה בספרו של ע' פליישר [לעיל, הערה 3], עמ' 290-311), וביסודה עליית קרנם של היסודות המקהלתיים והמוזיקליים בתפילת הציבור. רבת משמעות היא העובדה שפעמים (בכ"י ג למשל) מצאנו את הפזמון 'המן וינינו' כשהוא רק רמז בפיוט 'אמל ורבך', מבלי שיועק בו אף לא פעם אחת בשלמותו. במקרים אלו נראה שלפנינו העתקה שנועדה לצרכיו של שליח הציבור שהסתפק בהקראת מחרוזותיו המקוריות של הפיוט, בעוד שמקהלתו, או הציבור, שוררו את הפזמון. שליח הציבור חייב היה רק לזכור אימתי עליו להניח לקהל או למשורריו לומר את חלקם בהקראת הקומפוזיציה. מנגד, בכ"י פריס MC VIII 323 שכותרתו 'פזאנים לפור' מועתקים רק פזמונים לפיוטי פורים. אין ספק שכתב יד זה נועד לשמש חבר מקהלה שעמד ליטול חלק במעמד תפילת הפורים (ראה תופעה דומה בכתב יד המחזיק פזמונות גופי יוצר של ר' יוסף אבן אביתור, במאמרו של מ' זולאי, 'בין כתלי המכון לחקר השירה העברית', **ארץ ישראל ופיוטיה**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 52-53).

¹³ על דרכי החריזה בפיוט הארץ ישראלי הקדום ראה: ב' הרושובסקי, 'השיטות הראשיות של החרוז העברי מן הפיוט ועד ימינו', **הספרות ב'**, תשל"א, עמ' 738-742. חריגה בולטת מנורמות אלו ניכרת רק בטורים 69-72, בהם חרוז הפייטן: חדשים/חלשים/הרשים/קדושים.

¹⁴ ראה: ע' הכהן, 'אמיתך וחסדך אל תרחק' קרובת יח ספק קילירית לפורים, **קבץ על יד**, יד, תשנ"ח, עמ' 1-40.

¹⁵ ראה: ע' הכהן, **עיונים בקרובה 'אמיתך וחסדך אל תרחק' ובפיוטי ההרחבה הנלווים לה**, עבודת גמר לקבלת תואר 'מוסמך', ירושלים תשנ"ח, עמ' 94-95. הערכתי נסמכה בעיקר על הפער הבולט שבין רמת תכניה וסגנונה של הקרובה 'אמיתך וחסדך אל תרחק' ובין תחכומו ולמדנותו של פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק'. היא נסתייעה גם בעדותו של המחזור האיטלקי הקדום ביותר, בן המאה הי"ג, 'סדר חיבור ברכות', שבו לא נכלל הפיוט 'אספרה אל חוק' בקרובה 'אמיתך וחסדך'. 'סדר חיבור ברכות' נשמד

ראשיתו של הפיוט (מחרוזות א-ד) פורשת את הרקע לטקס הפלת הפור שערך המן. מכאן ואילך ייחד הפייטן שתי מחרוזות לכל אחד מימי השבוע שעליהם ניסה הצורך להפיל את הפור, פרט ליום השבת לו הוקדשה מחרוזת אחת בלבד. בדרך כלל מתארת המחרוזת הראשונה מבין השתיים את הזעזוע שאחז באותו יום מימי השבוע אל מול מזימת הצר, והשנייה מספרת את טיעונו מדוע אי אפשר שבו ייפול הפור. החל מן המחרוזות השמונה עשרה של הפיוט מתואר ניסיונו של המן להפיל פור על החודשים. כל מחרוזת מספרת מכאן ואילך את נימוקו של כל חודש לזכותו שלא תחול בו הפורענות, כשבטורה השלישי נוסף רמז למזל החודש. מן המחרוזות העשרים וחמש (חודש תשרי) מוקדשות שתי מחרוזות לנימוקו של כל חודש, פרט לחודש שבט שזכותו נרמזת באותה מחרוזת שמצוינת בה זכותו של חודש טבת. שני חודשים אלו יוצאי דופן בפיוט גם בתפקודו של מזלם: אין הוא עוד בגדר נושא קבע שהנו רק מרכיב קישוטי במחרוזת; הוא נעשה למרכיב משמעותי במחרוזת מבחינת תוכנו, שכן הוא מקור זכותו של החודש. פור של המן איננו יכול ליפול בחודש טבת לפי שעומדת לחודש זה זכות יעקב שנמשל לגדי, מזלו של טבת, ואף איננו יכול ליפול בחודש שבט, מכיוון שזכות משה שנמשל לדלי מסייעת לחודש זה שמזלו דלי. אכן, דומה כי הפייטן לא תכנן מראש את מבנה היצירה, אלא קבע את מספר המחרוזות שיוקדשו לכל יום ולכל חודש תוך כדי עבודתו. מכאן נובע חוסר הסדירות במספר המחרוזות המוקדשות לכל חודש. עם זאת, הלמדנות, החידתיות ועושר הרמזים הדקים למקורות המדרשיים, בצד הלשון הפייטנית הנשגבת, מעמידים את הפיוט בשורה אחת עם מיטב היצירה הקילירית. דוגמה נאה לגאונותו של היוצר מצויה במחרוזת הבאה:

רַץ שִׁינִי כְּאַיִן

וּבְיָדוֹ זְכוּת מֶן

וְרַץ אֶל שׁוֹר [מְזוּמָן]

[וַיִּתְּלוּ אֶת הָמָן (טורים 77-80)]

'שִׁינִי' הוא חודש אייר, אך מיהו 'אמן' שהחודש רץ כמותו? אין זה אלא אברהם, שהרי הפסוק בשה"ש ז', ב: "מעשה ידי אמן" נדרש בשמות רבה מז, ט: "כל הצדיקים באו באומניות על הקב"ה, באברהם כתיב [...] מה יפו פעמיך בנעלים מעשה ידי אמן, בא באומניות ויגש אברהם". אכן מצאנו שאברהם רץ עת אירח את שלושת המלאכים ומיהר להגיש להם "בן בקר רך וטוב" (בראשית י"ח, ז), אלא שהפייטן מעשיר את טורו בן שלוש

בשרפת ספריית טורין בשנת 1907, אך מצוי בידינו תיאור חלקי שלו שנעשה בידי ש"ז שטר ואחד מתלמידיו. העתקתם שמורה עתה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק ומספרה Mic. 8402. יש לציין שבניגוד להצגתי גרס בעל 'ספר קרובה' שהפיוטים 'אספרה אל חוק' ו'אמל ורבד' היו במקורם חלק מן הקרובה 'אמיתך וחסדך אל תרחק', נעקרו ממנה בהתאם לטעמו הספרותי של 'העולם' ושולבו בקרובה 'ויאהב אומן'. ראה: א"מ הברמן (מהדיר), 'ספר קרובה', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ג, תרצ"ז, עמ' קיב.

המילים בתוכן נוסף העולה מן המדרש: חודש אייר רץ להגן על ישראל כפי שאברהם ניגש אל הקב"ה וביקש רחמים על סדום. בטור הבא אנו למדים כי חודש אייר מליץ יושר על ישראל כשבידו זכות המן שהחל לרדת לישראל באייר.¹⁶ אבל השומע מעלה מיד בדעתו דרשה נוספת, הקושרת את שני המאורעות המקראיים: "מאי זה זכות זכו ישראל שניתן להם המן, בשביל לושי ועשי עוגות".¹⁷ הפייטן אינו מסתפק אפוא בזכות המן שירד באייר כדי להציל את ישראל מפורענות בחודש זה, ולזכות המן מצרף הוא את זכותו של 'רץ אל שור מזומן', היינו, זכותו חסדיו של אברהם אבינו שרץ אל הבקר לשם קיום מצוות הכנסת אורחים. באורח פלא 'שור' הוא גם מזלו של חודש אייר. לפנינו נרקמת דוגמה מופתית לאמנות שזירה מחוכמת של מאורעות מקראיים עם דרשות חז"ל ועם קישוטים שיריים בשלושה טורי שיר המחזיקים עשר מילים בלבד, כשכל אלו משרתים תכנים מדרשיים שעומדים ביסוד הפיוט.¹⁸

להלן נדפסים הפיוט 'אספרה אל חוק' והמשכו 'אמל ורבך' לראשונה במהדורה ביקורתית מתוקנת.¹⁹ לצורך ליבון גרסותיהם נבחנו כל כתבי היד של הגניזה שבהם מועתקים הפיוטים, ארבעה ממחזורי רומניאה וקורפו ומחזור אשכנזי קדום - מחזור וורמייזא.²⁰ בפירוש הפיוטים נסתייעתי בביאורו המצוין של ר' יצחק בן אריה יוסף דוב

¹⁶ ראה תוספתא סוטה יא, ה (מהד' ליברמן עמ' 218).

¹⁷ בראשית רבה מח, יג (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 490).

¹⁸ לפני כחצי יובל שנים פרסם ע' פליישר, במסגרת מאמרו 'עיונים באופיים הפרוזודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא' (הספרות ג, תשל"ב, עמ' 572-578), פיוטי קדושה (ט²) מקיפים מקדושתא לשבת זכור ונמנע מחמת זהירות לייחסם בוודאות לקילירי. והנה, השוואת אותם פיוטים לפיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' כמעט שאינה מותירה ספק באשר לזהות יוצר פיוטי הקדושה.

למשל: ראש בני הגולה

בקום עלי צפע

משךש נחש יצא צפע

מש ורש אפע

נהרג ביד ימיני בלשון אפע

הון פילס בןשפע

שש שקול כפרותיו בןשפע

נהוקע על עץ שופע

על בן עם צפיעיו נתלה על שופע

(אמיתך וחסדך, טורים 5-8)

(שם, עמ' 575, טורים 18-22)

אמנם, עדיין ניתן להעלות על הדעת שפייטן אחר יצר את הפיוטים הללו כחיקוי לפיוט הקילירי. ראה לאחרונה: ש' אליצור, 'עיבודי פיוטים בגניזה הקהירית', **פעמים** 78, תשנ"ט, עמ' 100-127.

¹⁹ הפיוטים נדפסו לפני למעלה משלושים שנה מעזבונו של ש' ברנשטיין ('קרובה של פורים לר' אלעזר הקליר', **סורא ד**, תשכ"ד, עמ' 478-510), כשהם מנוקדים ומבוארים באופן חלקי. יש לציין כי ברנשטיין בחר בכ"י ניו יורק, ביהמ"ל 4507 (אוסף ענעלאו 615) כנוסח מהדורתו. כתב יד זה של מחזור נוסח רומניאה נאה למראה, אך גדוש בשיבושים ובנוסחות מפוקפקות.

²⁰ שלמי תודה לפרופ' ע' פליישר ולשאר החוקרים העמלים על קטלוג כתבי הגניזה במפעל לחקר השירה והפיוט על עזרתם הרבה באיתור מקורות הפיוט בכתבי היד השונים. חן חן לעובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים על עזרתם האדיבה והמתמדת. ברכת הודאה לד"ר ש' גליק, מנהלה של ספריית מכון שוקן, על תשומת לבו הנדיבה שאפשרה לי לעיין בקפידה בכ"י שוקן 22. תודתי אמורה גם לכל הספריות שבאוצרותיהן השתמשתי על הרשות לפרסם את הפיוט הנדפס במאמר זה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(בער) ב'סדר עבודת ישראל'.²¹ כתב היד שבחתי כנוסח היסוד לפיוט (כ"י א - כ"י קיימברידג' TS NS 235.50a והמשכו כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080 (15.6) הועתק בידי ר' עלי בן יחזקאל החזן, אחת מן הדמויות ששמה נזכר תדיר בתעודות שעלו מן הגניזה הקהירית. ר' עלי, בן המאה האחת עשרה, היה מעתיק פיוטים מעולה ופייטן בזכות עצמו.²²

²¹ י' בער (מהדיר), **סדר עבודת ישראל**, רדלחיים תרכ"ח, עמ' 681-683.
²² לסיכום הידיעות שבידינו על הפרנס הירושלמי ר' עלי בן יחזקאל החזן ראה: מ' גיל, **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099)** א-ג, תל אביב תשמ"ג, לפי המפתח ובעיקר שם, א, עמ' 491, הערה 810 ועמ' 596; ע' פליישר, 'תעודות ספרותיות לתולדות הגאונות בארץ ישראל', **ציון** מט, תשמ"ד, עמ' 390-391, הערה 43.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אֶסְפֶּרָה אֶל חוֹק
פְּלָאוֹת לְחוֹק
אֲשֶׁא דְּעִי לְמִכְחוֹק
בְּבוֹא צָר לְדְחוֹק

5 בָּקוּם עָלֵי צַפֵּעַ
מְשׁוֹרֵשׁ אֶפֶעַ
הוֹן פִּילֵס בְּשֹׁפֶעַ
וְהוֹקֵעַ עַל עֵץ שׁוֹפֵעַ

גֶּשׁ וְהִפִּיל פּוֹר
10 מִיּוֹם לְיוֹם סָפּוֹר
וְיִצְא חָפוֹר
בְּהִבְעֵי סָפּוֹר

דָּרַשׁ יְמֵי שְׁבוּעַ
מִלְשׁוֹט קְבוּעַ

1 אספרה לפנינו נוסף רהט ד אלפביתא ז רהוטיה ק אלפביתא ז / חק ו מ ס / 2 לחק ו מ ס / 3 דיעי ו / למרחק
מ / 4 בבוא צר] בביצור ד ו ון בבצור ז ס / 5 בא ג פ / לרחוק ס / 6 משרש ז ס / 7 והון ו ק / פלס ז ס /
בשופע ג ס / 8 על עץ] בעץ ד ו ו ז מ פ ס / 9 שיפע ג משופע ו שפע ס / 9 והיפיל ז / 12 בהביען [...]]...]
ברביעי(?! ג בהביעו ד ו ון בבחינו ס / סיפור ד ה ו ז פ נ / 14 מלשוט] לסופר ג מי לשוש ד לטוש ה מי לשוט
ומ לשוט ו ו ס / 15 לשוט פ / קבוע] [...] .ו.פ

1 **אספרה אל חוק**: תהילים ב', ז. נראה שכוונת הפייטן: אספר את נסי ה', וראה מדרש תהילים ב, ט (מהד' בובר יד ע"ב). אבל הקדמונים פירשוהו: אספר כדי שיהיה המאורע לחוק שיסופר לעד (רד"ק). 2 **פלאות לחוק**: כדי שיירשמו לעד נפלאות ה'. 3 **אשא וכו'**: איוב ל"ו, ג. ונדרש בויקרא רבה יד, ב (מהד' מרגליות עמ' רצט): "הפסוק הזה משמיש שתי לשונות לשון שירה ולשון זמר [...] ולשון זמר על מפלתן שלרשעים". 4 **צר**: המן. **לדחוק**: להציק וללחוץ. 5 **צפע**: כינוי להמן, וראה בראשית רבה טז, ד (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 147): "ושם הנהר השני גיחון זו מדי שהיה המן שף עינים כנחש על שם על גחונך תלך [...]". וראה גם בפתיחתא דאסתר רבה ה ובמקבילות. אף בקרובה הקילירית לשבת זכור 'זורו איבי צפע' דימה הפייטן את עמלק לנחש: "זורו איבי צפע צץ בעבך לקדום" (ש' אליצור [מהדירה], בתודה ושיר - שבעות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א, עמ' 62 טור 1, וראה שם בביאור למראי מקום נוספים). 6 **משורש אפע**: אפע כמו אפעה, סוג נחש והשווה ישעיהו י"ד, כט. כוונתו: מזרע עמלק. 7 **פלס**: שקל, ראה אסתר ג', ט. 8 **והוקע על עץ שופע**: ונתלה על עץ משופע ומחודד, היינו קוץ, והשווה אסתר רבה ט, ב: "ונאה שיתלה קוץ על קוץ". 9 **והפיל פור**: אסתר ג', ז. 10 **מיום ליום**: ראה אסתר שם. **ספור**: מנוי ומחושב. 11 **חפור**: מבוש. 12 **בהביעי ספור**: אפשר שרומז לתפילתם של ישראל לה' באותו דור (אסתר רבה ט, ד: "געו כלם בבכי עד שעלתה שועתם למרום"), אך נראה שהנוסח המצוי בחלק מכתבי היד: 'בהביעו' הוא הנכון, וכוונתו: כשכל אחד מהימים הודיעו את זכותם של ישראל. 13 **דרש וכו'**: מכאן ואילך דומה הפייט למבנה הדרשה באסתר רבה ז, יא: "כשאמר המן הרשע לאבד את ישראל אמר איך אני שולט בהן הריני מפיל גורלות [...] בתחילה הפיל פור בימים [...]". 14 **מלשוט**: נראית גרסת כתבי היד: "מי לשוט", ושיעורו: מי לפורענות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

15 ואִיזָה חוֹדֶשׁ טְבוּעַ
לְקַעֲקִיעַ דְּגָלִי רְבוּעַ

הָן יוֹם רֵאשׁוֹן

הַנִּיב לַחֲשׁוֹן

וּמִי זֶה לְלִשׁוֹן

20 נְצוּרִי כְּאִישׁוֹן

וְגִיָּא וְדוֹק בִּי נְבָרָא

וְלִשְׁמָם נְקָרָא

אִם יִמְדוּ וַיַּחְקְרוּ

גַּם אֱלֹהֵי יַעֲקֹב

25 זַע יוֹם שִׁינִי

לְהַצְדִּיק שְׁפֹת שְׁנִי

וְאֵילִם מְלִשְׁנִי

מְלַחֲלִשְׁנִי

15 באי זה ד' באיזה ווּמַפֶּק ש' ובאיזה ל ואי זה ז' / חדש ד' וּלְמַשְׁמָשׁ / טבוע] ושבוּעַ ג' תבוע ד' וּלְמַשְׁמָשׁ /
ף לתבוע ה' פ' 16 לקעקע] לקעקע ג' קוב ד' וּמַמְקָם / ספורי ה' לקוב פ' [...] ש' קום / דגל] מספר ד' ה' לְמַמְקָם
ש' ספר ווּזָם / ספורי פ' / רובע ד' ה' לְמַמְקָם [...] בע' ש' 18 היניב / לחשבון ז' 19 מי ד' ה' פ' ש' / זה בא נוסף ג'
ד' ה' ווּזָם לְמַמְקָם / ש' / זה [...] נוסף פ' 20 בעד נצורי נוסף / לנצורי ג' 21 גיא ווּ / ב] חסר ווּזָם מַפֶּק ש' ש' /
ץ בו ג' 22 ועל שמם / 23 ואם ד' ז' מַפֶּק / 24 גס] אז ג' ד' ה' ווּזָם מַפֶּק ש' ש' / אלה] לא / יועקרו ג'
ייעקרו ק' 25 שני ד' ה' ז' לְמַמְקָם / 26 להצדיק] נתחלף עם טור 28 / והצדיק / שפתי לְמַמְקָם 27 ואלם
ה' ז' ס' / מלושני / 28 מלהלשני ווּ

15 ואִיזָה חוֹדֶשׁ: השווה אסתר רבה (שם): "כיון שראה שראה אותו רשע שאין הגורל נופל בו בימים חזר
לחדשים". **טבוע**: קבוע. וגרסת כתבי היד 'תבוע' אף היא אפשרית, ושיעורה: דְּרוֹשׁ. 16 **לקעקיע**: להשמיד.
דגלי רבוע: כינוי לישראל, על שם מחנה ישראל במדבר שהיה מרובע בדגליו. ברוב כתבי היד הנוסח הוא:
"לְקוֹב מִסְפֵּר רֹבְעִי", ושיעורו: לקלל את ישראל שנתברכו מפי בלעם "ומספר את רבע ישראל" (במדבר כ"ג, י).
17 הָן וכו': מכאן ואילך מוקדשות כל שתי מחזרות בפיוט לתיאור ניסיונותיו של המן להפיל פור על אחד
מימי השבוע שבו יושמדו ישראל, פרט ליום השבת לו מוקדשת רק מחזרות אחת. במחזרות הראשונה מבין
השתיים מוצגת תגובת היום למזימתו של המן ובשנייה מתואר טיעונו מדוע אי אפשר שבו תמומש מזימתו של
הרשע. 18 **הניב לחשון**: הפיק דיבור. 19 **ומי זה**: נראית גרסת רוב כתבי היד: "ומי זה בא", והשווה טור 31
להלן. **ללשון**: להלשין. 20 **נצורי כאישון**: כינוי לישראל, על פי דברים ל"ב, י: "יצרנהו כאישון עינו". 21 **וגיא**
ודוק: ארץ ושמים. 'גיא' כינוי פייטני לארץ, בהשפעת היוונית, ו'דוק' כינוי לשמים על פי ישעיהו מ', כב. 22
ולשם נקראו: שמים וארץ נבראו לכבודם של ישראל. 23-24 **אם ימדו ויחקרו**: השמים והארץ, על פי ירמיהו
ל"א, לו. **אלה**: ישראל. **יעקרו**: יושמדו. לדברי היום הראשון השווה אסתר רבה שם: "הפיל פור ביום אחד
בשבת, עמד שרו לפני הקב"ה ואמר: רבש"ע בי נבראו שמים וארץ ואמרת (ירמיהו ל"ג, כה) אם לא בריתי
יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי, יש ברית בבשרם [...] ויש ברית בפיחם זו תורה [...] ואמרת אם ימדו
שמים מלמעלה ויחקרו מוסדי ארץ למטה [...] ורשע זה מבקש לאבדן! עקור שמים וארץ תחלה ואח"כ אתה
מכלה אותי". והשווה גם פסיקתא דרב כהנא אנכי אנכי ה' (מהד' מנדלבוים עמ' 307) ופסיקתא רבתי [להלן:
פס"ר] לג (מהד' איש-שלום קנא ע"ב). 25 **זע**: נודעזע ונעור. 26 **שפת שני**: כינוי לישראל, על פי ש"ש ד', ג.
27 **ואילם**: והשתיק. **מלשני**: המן. השווה תהילים ק"א, ה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חי בי הרקיע
30 והבדיל רקיע
ומי זה בא להשקיע
זוהר הרקיע
טס יום שלישי
והטיל חלשי
35 במענו פילשי
וחיילי ושיילשי
יושר עץ ודגן
בי נטעו בגן
ואם כדברי נרגן
40 למה נבראת גן
כהפיל מריעי
פור עלי רביעי
מול פני רועי
אומצה זרועי

29 בו ג ז / הרשיע(!) ובשולי הדף נרשם הרקיע ס 31 ומה ז / בא חסר וו 32 זוהר משולי זוהר ד משולי
כזוהר ל מ משולי זוהר ס מזהיר [...] ה 34 והטיל פ 35 במענו ג מ ו ז במענו ו ז פ במענו ס / פלשי וו ס פ 36
וחילי ט / ושלשי וו ז ט מ פ ו ז פ 38 בו ג / נוטע ד נוטע וו ז ט ל מ פ ו ז פ 39 בדברי ש נ 41
מרעי ג ט ס ו ז פ 44 אומצה ז

29 חי: כינוי לקב"ה. **הרקיע**: יצר את הרקיע. 30 **והבדיל רקיע**: בראשית א', ז. 31 **להשקיע**: להחשיך,
לכלות. 32 **זוהר הרקיע**: את ישראל הצדיקים המזהירים כזוהר הרקיע, ועל פי דניאל י"ב, ג. לדברי היום
השני השווה ספרי דאגדתא על מגילת אסתר, מדרש פנים אחרים, נוסח ב [להלן: פנ"א], ג (מהד' בובר לד
ע"א): "ביום השני המשכילים יזהירו [כזוהר הרקיע]". 33 **טס**: נזדרז. 34 **והטיל חלשי**: והפיל גורלי, והלשון
על פי משנה שבת כג, ב: "ומטילין חלשים על הקדשים ביום טוב [...]". הנושא בטור הוא המן, וייתכן שצ"ל:
"כהטיל", אך לא מצאתי כן בכתבי היד. 35 **במענו פילשי**: פילס לי בטענתו נתיב מוצא מן הסכנה, וחוזר אל
היום השלישי. 36 **וחיילי**: ואימץ כוחי. **ושילשי**: ושילש את כוחי, וחזק אותי, אולי בעקבות קהלת ד', יב:
"והחוט המשלש לא במהרה ינתק". ללשון השווה שמות ט"ו, ד. 37 **יושר עץ**: נראה שכוונתו לעץ החיים, אולי
על פי משלי ג', יח: "עץ חיים הוא [...] ותמכיה מאשר". ואפשר שתיבת 'יושר' מתייחסת גם ל'דגן', ושיעורה:
סדר. **ודגן**: עץ הדעת, שלדעת רבי מאיר 'חטים היו' (בראשית רבה טו, ו [מהד' תיאודור-אלבק עמ' 139]). 38
בי: ביום השלישי, וראה בראשית רבה טו, ג (שם, עמ' 137). 39 **כדברי נרגן**: משלי י"ח, ח; כ"ו, כב. **נרגן**: כינוי
להמן. 40 **למה נבראת גן**: כוונתו שבלעדי ישראל אין טעם לקיומו של גן העדן שנברא בשלישי. והשווה פנ"א
(שם): "בשלישי נברא גן עדן". **נבראת**: גן מצוי במקורות גם בלשון נקבה. 41 **מריעי**: המן. 43 **רועי**: כינוי לה',
על פי תהילים כ"ג, א. ואולי כוונתו למשה, על פי אסתר רבה ז, יג: "חזר אליהו ואמר לו למשה: אי רועה נאמן
כמה פעמים עמדת על הפרץ לישראל ובטלת גזירתם [...]". אמר לו משה: כלום יש אדם כשר באותו הדור [...] לך
והודיעו כדי שיעמוד הוא משם בתפלה ואני מכאן ונבקש רחמים [...]". ולפי ביאור זה הטור מתקשר עם הטור
שלאחריו. 44 **אומצה זרועי**: ראה תהילים פ"ט, כב, ומובנו: נתחזק כוחי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

45 למאורות דימם
בכור שור כשם
וצר מה זמם
לאבדם ולהומם
מיהר חמישי
50 בפורו לחמישי
והגיה אמישי
כהעריב שמישי
נוצה וזיז ונשר
בי עפפו ביושר
55 ומי יובל תשר
אם עמי נשואי נשר
סיבר לרוששי
צר בפור ששי

45 [למאורות] למזלות ז ט מ ש לימאורות פ בפינים נרשם: למזלות ובשולי הגליון תוקן: למאורות ל / דומם ז
ל ש דמם צ 46 לבכור וו 47 יוצר ש 48 ולהמם ז 49 מהר צ / יום חמישי נוסף 50 להמשי ג וו ז ט מ ס
ף 51 ולהגיה ג והגיע ד / אימשי פ 52 בהערב ד ט בהעריב מ ש 53 זיז ג וזיז ו / נשר וו 54 בו ג / עופפו ג
ד וו ז ט מ ק ס נ וף צ עיפפו ז בעופפו ש עו[...י] / ביותר וו 55 ומה ד מ / יוביל ג ד וו ז ט ל ק ס נ וף צ יועיל מ /
בשר 56 [אם] יום ג / עמי ז יעופו ק 57 סיביר ד סבר ס נ 58 שישי נפ

45-46 דימם: דימה אותם, את ישראל. בכור שור: כינוי ליוסף, על פי דברים ל"ג, יז. כשם: בשמותיהם, על
פי בראשית רבה פד, יא (שם, עמ' 1013): "בשעה שאמר יוסף והנה השמש והירח וגוי' אמר יעקב מי גילה לו
ששמי שמש". ואם כן שיעור הטורים: יוסף בחלומו דימה את ישראל למאורות. לכתבי היד הגורסים: 'דומם'
מקור בכתבי יד אחרים של המדרש (ראה שם): "אמר ר' יצחק: אמר יהושע לשמש עבדא בישא לא זבינת
כספא דאבא את, לא כך ראה אותך אבא בחלום והנה השמש והירח [אף את דום מלפני מיד וידם השמש וירח]
עמד [...]". אם כן שיעור הטורים: יהושע, מזרע יוסף, הדמים את המאורות במלחמתו בגבעון. 48 לאבדם
ולהומם: על פי אסתר ט', כד. והשווה לעניין פנ"א (שם): "ברביעי שמש בגבעון דום", ולמולו בספרי דאגדתא
על מגלת אסתר, מדרש אבא גוריון [להלן: א"ג] ג (מהד' בובר יב ע"ב): "בא לו יום ד' עלה לרקיע ואמר לפניו:
רבש"ע בי נבראו [מאורות] שמש וירח וכוכבים ומזלות וישראל נמשלו בהם, שנאמר והנה השמש והירח וגוי'
[...] עקור מאורות ואח"כ כלה אותם". 50 בפורו: כשנפל הפור עליו. לחמישי: לכתבי היד הגורסים:
'להמשי' שיעורו כנראה: לגואלני, למשות אותי מצרתי. 51 והגיה אמישי: והאיר אפלטני. 52 כהעריב שמישי:
בעת צרתי. 53 נוצה: בעלי כנף. וזיז: עוף כנף. ראה תהילים נ', יא. ואולי כוונתו לעוף האגדי המתוקן לצדיקים
לעיתיד לבוא (ויקרא רבה כב, י [מהד' מרגליות עמ' תקכג]). 54 ביושר: כסדר. 55 תשר: קרבן מן העוף, וללשון
השווה תהילים ע"ו, יב. 56 עפו: ייעלמו, ייכחדו. נשואי נשר: כינוי לישראל, על פי שמות י"ט, ד. לטענת היום
החמישי השווה אסתר רבה ז, יא: "רבש"ע יום חמישי בו נבראו עופות ומהם צוית להקריב קרבנות ובהם
אתה מכפר ומתנצח לבריות, ואם הם בטלים מי מקריב קרבן?". וראה גם פנ"א (שם): "בחמישי נברא זיז
שדי". 57 סיבר לרוששי: קיווה להרסי ולכלותי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ועלה ואיששי

60 והצהיר עששי

ערך בהמות

מוכן לנחמות

שאג בעדי המות

ושכך חימות

65 פאר יום שבת

חל פני משיבת

עם זו אם שבת

מי בי גשבת

צפה עלי חדשים

70 והטיל חלשים

ומזלות הרשים

להכחיד קדושים

59 ועליו נ / ואששי ג ל ש פ א אששי נ 60 כהצהיר ו והיזהר ו והגיה נ והזהיר ש 62 המוכן ט מ / נחמות י 63 ושאג נ / בערי נ / הומות ו ו ז י חומות ד נ ו פ 64 ושפך ז ושכך ד נ ו פ 65 פאר ג / יום] שיר ב ג ד ו ו ז ט י ל פ כ ד נ ו פ 66 חל] בא ג / לפני ט 67 עם] חסר ב ד ו ו ז ט י ל פ כ ד נ ו פ 68 חסר ג / יושבת ב ד ט ש ש פ ח ח / אם זו ב ד ו ו ז ט י ל פ ש ו נ ח / נכתב זו אם ותוקן אם זו י / אם] חסר ג / יושבת ב ד ט ש ש פ ח ח / נכתב תושבת ותוקן יושבת י ת[... ת פ 68 מי וכו' מכי בו שבת(!) ג / מי ב[לעד לא ד / בי בין השיטין א / יושבת ד ו ו ז ט י ל פ ח ח ייש[... י פ [...] שבת נ ישמור שבת ק 70 והיטיל ב ק והפיל ג והטליל נ 71 במזלות ב במזלת ז / הירשים ב פ חיר[... י 72 לכלות ג / קדשים פ

59 ועלה: היום השישי. ואיששי: וחזק אותו. 60 והצהיר: והאיר. עששי: אפלט. נראה לי שישודו 'עששי', אך אפשר שהוא מלשון עששית, ניקודו 'עששי' ומובנו: מאור. 61 ערך בהמות: סדר קרבנות הבאים מן הבהמה. בעל 'סדר עבודת ישראל' ביאר: "בהמות, בהמות בהרי אלף (תהילים נ, י) שהיא החיה היותר גדולה", וכן במדרש פני"א (שם): "בששי בהמות בהרי אלף", ולפי זה 'ערך בהמות' שיעורו: הבהמות הערוך לעתיד לבוא. 62 מוכן לנחמות: המיועד לעת הגאולה, זמן נחמתם של ישראל. 63 שאג: קרא, התחנן, והנושא בטור הוא היום השישי. בעדי: למעני. המות: בקול המיה ובכי. 64 ושיכך חימות: את חמת ה', וללשון השווה אסתר ז', י. טיעונו של היום השישי הוא אפוא שהבהמות שנבראו בו, לא נבראו אלא כדי שיוקרב מהן קרבן על ידי ישראל, או שבו נברא הבהמות המותקן לצדיקים לעתיד לבוא (ראה ויקרא רבה [שם]), ובהיעדרם של ישראל, מה הטעם בבריאתו?! 65 פאר יום שבת: יום שבת המפואר. 66 חל: חילה והתחנן. פני משיבת: לכאורה משמע הדברים שהשבת התחננה לפני התורה (על פי תהילים י"ט, ח), אך לא מצאתי מקור לכך. אפשר שכוונתו שהשבת והתורה יחדיו התחננו לפני ה', והשווה אסתר רבה ז', יג: "מיד יצתה התורה בבגדי אלמנות ונתנה קולה בבכי לפני הקב"ה". 67 עם זו: כינוי לישראל, על פי שמות ט"ו, יג, ישעיהו מ"ג, כא ועוד. אם שבת: אם יחדל להתקיים. ברוב כתבי היד הנוסח הוא: 'ושבת', וראה ירמיהו ל"א, לה. 68 בי: ביום השבת. יושבת: יימנע ממלאכה. ברוב כתבי היד הגרסה: 'ושבת', והשווה מדרש פני"א (שם): "בשבת ישראל שומרי שבת". 69 צפה עלי חדשים: ראה לעיל טור 15 ובביאורו. 70 והטיל חלשים: ראה לעיל טור 34 ובביאורו. 71 הירשים: רשם, לצורך הפלת הפור. מכאן ואילך בפיט מוקדשות מחרוזות אחת או שתיים לטיעונו של אחד החודשים מדוע אי אפשר שבו יפיק המן את זממו, תוך כדי הטעמת מזל החודש.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

קידם וְעָלָה
רֹאשׁ חֲדָשִׁים לְמַעַלָּה
75 וְטִלָּה חֶלֶב הָעֹלָה
פְּסוּחַ לְמִי זֹאת עוֹלָה

כֶּךְ שִׁינִי כְּאֹמֶן
וּבְיָדוֹ זְכוּת מֶן
וְכֶךְ אֶל שׁוֹר וּזְמוֹן
80 וַיִּתְּלוּ אֶת הָמֶן

שְׁלִישִׁי שָׁמֶר
מִתֵּן דָּת בְּמִשְׁמֶר
וְכִתְאוּמִי תִמָּר
הַדָּס וּמֹר תִּזְמָר

73 קדם ג'ם קידם ט 75 טלה בדו וזיפק שם שן וץ טלא ט / הועלה וו עלה ש 76 פסוח חסרן פסח ש / עלה בד 77 שני בדו וזטל שם שן וץ / כאמן ב 79 וגעזל רץ ק / מזומן בגד וזילפק שך מ[...] לנ וזימן ז וץ וזמן 83 ובתאומי וץ 84 מור והדס ב מור ואהלות נ / ומרן / תימר ק

73 קידם ועלה: עלה ראשון בגורל. 74 ראש חדשים: ניסן, ועל פי שמות י"ב, ב. למעלה: נראה לפרשו: לשמים, כלומר הפנה תחנתו לה'. ואפשר שיש לקרוא: 'למעלה', ומובנו: הראשון במעלה מבין החדשים. 75 וטלה חלב העלה: על פי שמ"א ז', ט. טלה - מזל חודש ניסן, ובא להזכיר את קרבן הפסח. העלה: הוקרב. 76 פסוח: הצל מן הצרה. למי זאת עולה: כינוי לישראל, על פי שה"ש ג', ו. השווה אסתר רבה ז', יא: "התחיל בחדש ניסן ועלה בו זכות פסח". ובמדרש פנ"א (שם): "בניסן טלה לפסח". 77 שיני: אייר. כאומן: כינוי לאברהם, על פי שה"ש ז', ב, ומדרשו בשמות רבה מז, ט: "כל הצדיקים באו באומניות על הקב"ה. באברהם כתיב [...] מה יפו פעמך בנעלים מעשה ידי אמן, בא באומניות ויגש אברהם". 78 ובידו זכות מן: לפי שהמן החל לרדת באייר. ראה תוספתא סוטה יא, ה (מהד' ליברמן עמ' 218) וראה גם בראשית רבה מח, יג (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 490): "מאי זה זכות זכו ישראל שניתן להם המן, בשביל לוישי ועשי עוגות". 79 ורץ אל שור: וזכותו של רץ אל שור, הוא אברהם, וראה בראשית י"ח, ז. והשווה תוספתא סוטה ד, א-ד (שם, עמ' 167-172). שור - מזל חודש אייר. וזומן: גרסת רוב כתבי היד 'מזומן' נראית נכונה ושיעורו: המיועד לכך. 80 ויתלו וכו': אסתר ז', י. רצונו לומר: בזכות חסדיו של אברהם וירידת המן נתלה המן. והשווה לענין אסתר רבה (שם): "באייר זכות פסח קטן וזכות המן שניתן להם לישראל בחמשה עשר בוי", ובפסיקתא רבתי כז-כח (מהד' איש-שלום קלג ע"ב) מובא לענין חורבן הבית: "[בקש להחריבו] בשני עמדה זכותו של אברהם שנאמר ואל הבקר רץ אברהם [...]". 81 שלישי: סיוון. שמר: הקפיד שייזכר. 82 מתן דת: מתן תורה שהיה בסיוון. במשמור: בשמירה. ראה גם שמות י"ט, יב: "השמרו לכם עלות בהר ונגע בקצהו". 83 וכתאומי תמר: פרץ וזרח. תאומים - מזל חודש סיוון. 84 הדס ומור: כינוי לאסתר ולמרדכי על פי אסתר ב', ז ואסתר רבה ו, ג: "מה מר ראש לכל הבשמים אף מרדכי ראש לצדיקים שבדורו". בבבלי מגילה י, ע"ב נדרש שמות ל', כג "מר דרור" כרמז למרדכי בעקבות התרגום שם "מירא דכיא". תומר: נתעלה. אפשר שהפייטן נקט לשון זו מחמת שרצה לרמז לעשן הקטורת (= מורי) המיתמר. והשווה אסתר רבה (שם): "תאומים נמצא בו זכות פרץ וזרח שנקראו תאומים". וראה גם פס"ר (שם).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

85 תר רביעי לשמים
בלי תקום צרה פעמים
וסרטן הגדל במים
העיר למשוי ממים

אמל ורבך
90 חמישי והונבך
די כי סובך
כאריה מסבך

לעישור בהמה
ששי המה
95 ומבתולה הומה
שיכך חימה

85 תר רביעי[תמוז חן ב ד ו ז ל ד ס נ ו י נכתב תחילה תר רביעי ותוקן ל: תמוז חן י 86 לבל ג / קום ב ד ו ז י ל פ נ ו י / פעמיים פ 87 סרטן ו ו כסרטן ס / גדל ב ג ד ו ז י ל נ פ ס נ ו י / עלי מים ד נ נכתב תחילה במים ותוקן ל: עלי מים י 88 העיר פ / למשוי[משוי ב ז י פ ס נ ו י זכות משוי ג ד ל צדק משוי ו ו נכתב תחילה משוי ותוקן ל: זכות משוי י משוי פ / מים ב ז פ נכתב תחילה מים ותוקן ל: ממים י 89 אמל[אחר רהט נוסף לפניו ד 90 חמשי ו ו / הונבך ו ו כהונבך נ 91 ד י י ס / כן ב י ו ו ל כי בי נוסף ד י ס / וסובך ב מסובך ג 92 אריה ב ו באריה ס / מסבך[מוסבך ב בסבך ג ד מסובך ד ו י פ ס נ ו י פ ז המן ונינו וג' נוסף לאחריו ג 93 לעשור ת ס פ 94 שישי ו ו י פ / דמה ג 95 מבתולה ס וכבתולה פ / אומה ג חומה ד 96 ושיכך ו ו י שוכך י שוכך ת ושכך ס פ / חמה ע נ / חימה[לאחריו נוסף פזמ המן ונינו תגדע קרנו ותזכור (ותזכר ח ע) לו עונו כי כל הנוגע בכס נוגע (נגע ד) בבבת עינו ד ו ח ע

85 תר: חיפש אחר מענה. רביעי: תמוז. וראה בח"נ. 86 תקום צרה פעמים: על פי נחום א', ט. וראה אסתר רבה (שם): "ויעוד למה לא עלה הגורל בתמוז ואב, שאמרו לפני הקב"ה רבש"ע דיינו פורענות שאירעו בנו לבניך בתמוז חמשה ובאב חמשה". והשווה מדרש פני"א (שם). 87 וסרטן הגדל במים: ראה פס"ר (שם): "ביקש להחריבו ברביעי עמדה זכותו של משה. אמר רבון העולמים הסרטן הזה אינו חי אלא מן המים ואני נמלטתי מן המים". סרטן - מזל חודש תמוז. 88 למשוי ממים: למשה, ראה שמות ב', י. והשווה אסתר רבה ז, יג: "באותה שעה רץ אליהו זכור לטוב בבחלה אצל אבות העולם ואצל משה בן עמרם ואמר להם עד מתי אבות העולם רדומים בשינה [...]". 89 אמל: נעשה אומלל. ורבך: נראה שכוונתו: נעשה מבולבל מחמת הצרות. נושא הסטור הנו חודש אב. ואפשר שהכוונה להמן שנתבלבל מתשובתו של החודש. 90 חמישי: חודש אב. והונבך: נעשה נבוכ. 91 די כי סובך: דברי החודש: די נקלעו בי ישראל לצרות. וראה בח"נ. 92 כאריה מסבך: על פי ירמיהו ד', ז: "כאריה מסבכו". ופירושו: כאריה ממאורתו או מסבך השיחים בהם הוא מסתתר. ואפשר שיש לנקדו: 'מסב'ך או: 'מסב'ך'. במדרש (ראה למשל פסיקתא דרב כהנא דברי א [מהד' מנדלבוים עמ' 225]) נלמד ש'אריה' בפסוק הוא נבוכדנצר, ואם כן נראית גרסת כתב היד: 'יאריה', ופירושה: סובכתי בצרות על ידי אריה שעלה מסובכו. והשווה לדברי אסתר רבה, לעיל, בביאור לטור 86. ברם בפס"ר (שם) נדרש: "כיון שבא להחריבו בחמישי לא היה יכול לפייס שנקרא חמישי אריה שנאמר עלה אריה מסובכו [...] ויחריב את הבית שנקרא אריה [...] ויכה את ישראל שנקראו אריאל [...] בחודש שנקרא אריאל על שבתלו דבריו של אריאל [...] אריה - מזל חודש אב. 93 לעישור בהמה: על אודות זכות מעשר בהמה שזמנו א' באלול. ראה משנה ראש השנה א, א. והשווה אסתר רבה (שם). 94 ששי: חודש אלול. המה: השמיע קול נרגש. 95 ומבתולה הומה: ומבתולה בוכיה והוא כינוי לישראל. בתולה - מזל חודש אלול. כ"י ד גורס: 'חומה', והשווה אסתר רבה (שם): "אלול זכות השלמת החומה של ירושלים שבו נשלמה". 96 שיכך חימה: ראה טור 64 ובביאורו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עֲלָצוּ עֲלוֹת בְּסָגֵל
רִיעַ וְכִיפּוֹר וְרָגֵל
וְנוֹסֵף מְנוּחַ רָגֵל
100 לְמַרְבּוּעֵי דָגֵל

זְכוּת סֵר מֵרַע
בְּמֵאֲזֵנֵי צֶדֶק לְכַרַע
הוֹזָכַר לְהַפְרָע
מִהֶמֶן הָרַע

105 רָאָה בִּירַח בּוֹל
כִּי בּוֹ רָד מְבּוֹל
וְלֹא יָדַע כִּי קָץ זָבוּל
בְּאֵיבּוֹ סְבוּל

בּוֹ תֵּר לְקָרֵב
110 לְעוֹרֵר בְּיוֹם קָרֵב

98 וכפור ו ח ת ם ף ף כיפור וו 99 לרגל ך דגל ם 100 למרובעי ח / רגל ח ם / דגל פזמון והמן ונינו תגדע קרנו ותזכר לו עונו כי כל הנוגע בכם נוגע בבבת עינו נוסף לאחריו ת 102 מוכרע ב ד ו פ ם ן הוכרע ג ו ו ח ף ף 103 והוזכר ו ו ח הזכר / להיפרע ב ג ד ח פ ת 104 הרע נוסף לאחריו אזכור לפזמון ד ו ע 106 ירד ח 107 ידע בן ד ח פ / גבול ף 108 באבות ת ם ף / כבול ג סיבול ח 109 בי ב ם / ניקרב ב עקרב ג 110 לערוך ב ד ו ח ע פ צ ת לעלות ם / ביום כלי ד ו ך ע צ עלי ח כיום ת

97 עלצו עלות: שמחו בעת שעלו בגורל, לפי שבטחו בכוחם שלא תתקיים בהם גזרת הרשע. בסגל: בחבורה. 98 ריע: תרועה, כינוי לראש השנה. ורגל: סוכות. 99 ונוסף מנוח רגל: יום חג ומנוחה, והלשון על פי בראשית ח', ט. באסתר רבה ז', יב מסופר כי על טענתו של המן שישראל עוצלים ומרבים בימי מנוחה ענה לו הקב"ה: "רשע אתה מפיל עין רעה במועדיהם שלהם הרי אני מפילך לפנייהם ומוסיפים להם מועד אחד על מפתד". ראה שם ז', יא: "יעלה בתשרי זכות שופר וכפור ורגלים". 100 למרובעי דגל: ראה טור 16 לעיל ובביאורו. 101 סר מרע: קשה. נראה לי שהוא כינוי לאברהם, על פי תנחומא לך לך יט (מהד' בובר עמ' לט): "[...] וכתוב חכם ירא וסר מרע (משלי י"ד, טז) מי הוא, זה אברהם [...]". אבל המדרשים פירשוהו ככינוי לאיוב (ראה אסתר רבה שם), על פי איוב א', א. 102 במאזני צדק לכרע: על פי איוב ל"א, ו, וראה דברים רבה עקב (מהד' ליברמן עמ' 77): "[...] איוב שיעצתיו להחשיבו עם האבות [...] עד שינצח את האבות, עם אברהם, כך ישקלני במאזני צדק [...]". כלומר, אברהם הכריע את איוב כשנשקלו זה לעומת זה. אבל השווה אסתר רבה (שם): "מאזנים זה איוב". מאזניים - מזל חודש תשרי. לכרע: נראית גרסת כתב היד: 'מוכרע' או 'הוכרע'. 103 הוזכר להפרע: הוזכרה זכות אברהם (או איוב) כדי להיפרע מהמן. 104 מהמן הרע: על פי אסתר ז', ו. 105 ראה: הנושא הוא המן. בירח בול: בחודש מרחשוון, על פי מל"א ו', לח. 106 בו: במרחשוון. רד מבול: ראה בראשית ז', יא, וכדעת רבי אליעזר בבבלי ר"ה יא, ע"ב. ועיין גם פרקי דרבי אליעזר כג (מהד' הרד"ל נג ע"א). וחשב המן שלכך חודש זה יפה לפורענות. 107 קץ זבול: סוף בניין המקדש, על פי מל"א (שם). 108 באיבו סבול: 'בירח בול' תרגם יונתן: 'בירח מיסף אבביא', היינו, חודש גמר הפרות. ונראה במקומונו לפרש: ולא ידע המן שקץ בניין המקדש הנו בחודש שבו הפרות נישאים (= סבול) מן השדה לבתים. והשווה מדרש פני"א (שם). 109 בו: במרחשוון. תר לקרב: המן בדק את האפשרות להילחם בישראל ולהשמידם. 110 לעורר: להזדרז, או לנופף לשם מלחמה. ויש מכתבי היד הגורסים "לערוך". ביום קרב: על פי תהילים ע"ח, ט ועוד. ויש מכתבי היד הגורסים: "כלי קרב", והוא על פי קהלת ט', יח.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וישב על עקרב

עקצו בעקרב

יסוד היכל קודש

והינך מנורת קודש

115 תשיעי החודש

הזכר לאנשי קודש

רע פרש רשתו

ונהיתה לבשתו

כי באיתן קשתו

120 נשברה קישיותו

בחודש אשר בל סמך

תר היות מוסמך

ושבט הרשע תמך

ובעץ חמשים נסמך

111 ויושב בגדוויך עצתם ונף / קרבך 112 כעקרב] עקרב ח בעקרבם נוסף לאחריו אזכור לפזמון דוע
צת 113 ייסד בייסוד גופצם / קדש דוצם ונף קידש ח הקודשך 114 וחנךם / משרתך / קדש ווהע
צם ונף 115 תשעיך / החדש בגדוויך עצתם ונף 116 הזכר] חסר וו הזכיר ב[...]. כיר פ הזכירם / לעם ח
פ נכתב תחילה לעם ותוקן לאנשי י / קדש דוחצם ונף 117 פירש וו פרס פ 118 וניהיתה ב והיתה ג
ונהיתה וו יפף / לבושתו בויף [...]. לבושתו פ בשתו ג 119 שם באתךך 120 נישברה בך / קישיותו] קשיותו
גדוויך עצתם ונף נוסף לאחריו אזכור לפזמון ועצ 121 בחדש גוויך עצתם ונף / אשר בו נוסף ג
/ נכתב תחילה בא וסמך ומתוקן ל: בל וסמך ב 122 בו תר נוסף ג תר בו נוסף ר / חיות ר / נסמך ג במסמך וו
מסומך י מסמך רם 123 ובשבת בגוויך נפצרך בשבת ח / נתמך וו 124 ועל עץ גר / הוסמך בגועפצ
ניסמך חיןך

111 וישב על עקרב: כינוי לקב"ה, היושב על מזל עקרב. הלשון על פי יחזקאל ב', ו. עקרב - מזל חודש
מרחשוון. והשווה אסתר רבה (שם). 112 עקצו: את המן. 113 היכל קודש: זכות מקדש שני שנוסד בכסלו, על
פי חגי ב', יח. 114 והינך מנורת קודש: זכות חנוכה שחל בכסלו. ואולי רומז לסיום מלאכת המשכן שהיה
בכסלו (ראה פס"ר ו [מהד' איש-שולם כד ע"א]), לפי שנס חנוכה אירע אחר נס פורים. 115 תשיעי: חודש
כסלו. 116 לאנשי קודש: כינוי לישראל, על פי שמות כ"ב, ל. רצונו לומר שבזכות ייסוד מקדש שני וחנוכת
בית חשמונאי לא נפל הפור בכסלו. והשווה אסתר רבה (שם) ומדרש פנ"א (שם). 117 רע: המן. פרש רשתו: על
פי תהילים ק"מ, ו ועוד. וראה מדרש הפסוק באסתר רבה ז, ו. 119 כי באיתן קשתו: על פי בראשית מ"ט, כד.
ונראה ששיעורו: בזכות יוסף שנתברך: "ותשב באיתן קשתו" ניצלו ישראל בחודש זה, וכן ביאר המדרש
(אסתר רבה ז, יא). קשת - מזל חודש כסלו. 120 קישיותו: כוחו ורשעותו של המן. 121 בחודש אשר בל סמך:
חודש טבת, והשווה יחזקאל כ"ד, ב. בל: כינוי לבבל על פי ירמיהו נ', ב ועוד. 122 תר היות מוסמך: המן חיפש
אפשרות להיות נעזר ומחוזק בהפלת הגורל על חודש טבת. ואולי פירושו: המן ניסה להסמך את הפורענות
לחודש זה. 123 ושבט הרשע תמך: על פי תהילים קכ"ה, ג ועמוס א', ח. ושיעורו: המן אחז בשלטון רשע
להשמיד את ישראל. וראה אסתר רבה ז, יא: "הפיל פור הוא הגורל, עליו נפל הגורל, למה, [...] כי לא ינוח
שבט הרשע על גורל הצדיקים". 124 ובעץ חמשים: ראה אסתר ז', ט. נסמך: נתלה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

125 יוֹשֶׁר עוֹרוֹת גְּדִיִּים
וְזִילַת מִי דְלָיִים
יִדְעוּ בּוֹ פְּלָאִים
בְּיָרֵחַ דּוּדָאִים

קוֹץ וְדִרְדֵּר
130 יֵזֶם לְפֹר אֶדֶר
וּבְגִבּוּלוֹ דֶּר
כִּי לֹא נִמְצָא בּוֹ הֶדֶר

לְאַחוֹז נְדָגִים
קָרָא לְדִיגִים
135 וּבְסִירוֹת דּוּגִים
נִבְלַע כְּדָגִים

125 יוֹשֶׁר] אשר ג / גדים ווץ 126 מימיר מימ[.] ד / דלים ווץ דלדיים צ דלאים ר 127 ירעפו ב פ יידעו ד ו
וידעו ד נכתב תחילה ירעפו מתוקן ל: ידע / י / בן] חסר ב ג ד ו ו ח י כ פ צ ר ס נ ון וץ / בפלאים ג 128
בירח[מתוקן מעל השורה ל: בריח ב / הדון[...]] ד / דודאים] נוסף לאחריו אזכור לפזמון ו צ 130 ויזם י יזמו ר
יוס / בפור ג ו ח י פ צ ר ס ון בפורו נ / חדר ח 131 לגבולו ב בגבולו ו ח י כ פ צ דן בג[...]] ד 132 כי לא] כלא פ
/ מצא ב ד ו ו ח צ ר ון וץ / בן] חסר ר 133 נידגים ב לנדגים ד ו ו ח י פ ר ס ל[...]] יס נ 134 וקראם / לדדיגים ב
ג ו ו כ פ צ דן ון וץ דלדוגים ח י צ לדוגים ר נכתב לדוגים מתוקן בשולי הדף לדדיגים נ 135 ובסיר ב ו ו ח י כ כ
ר ס ון וכסיר ו ובציר[!]] ו / דווגים ב ו י כ פ ס דדיגים ד דיגים ח 136 ניבלע ב נבלע וץ נלכד ג ד ו ח פ צ נילכד
י / כדגים] נוסף לאחריו אזכור לפזמון ד ו צ

125 יוֹשֶׁר: צדקת. עוֹרוֹת גְּדִיִּים: כינוי ליעקב, על פי בראשית כ"ז, טז. גדי - מזל חודש טבת. 126 וְזִילַת מִי
דְלָיִים: על פי במדבר כ"ד, ז. על פי אסתר רבה (שם) הוא כינוי למשה בעקבות שמות ב', יט. ונראה שמשה נזכר
בעניינו של חודש שבט משום שבו החל בדברי משנה תורה על פי דברים א', ג. אם כן, אפשר שיזילת מ' היא
מטפורה לתורה. מכל מקום, רצונו לומר שבזכות צדקת יעקב ובזכות משה ותורתו נמנעה הפורענות בחודשים
טבת ושבט. דלי - מזל חודש שבט. 127 יִדְעוּ בּוֹ פְּלָאִים: השווה תהילים פ"ח, יג ועוד. ושיעורו: הודיעו נסתרות
עברם של ישראל. 128 בִּירֵחַ דּוּדָאִים: קשה. ונראה שכך כינוי חודש שבט על פי שה"ש ז', יד המתאר את
ראשית האביב כמעד פריחת הדודאים. בעל 'סדר עבודת ישראל' פירש: "שבט שבו ראש השנה לאילנות".
לנוסח כ"י ב ראה שה"ש שם. 129 קוֹץ וְדִרְדֵּר: בראשית ג', יח; הושע י', ח, וכינוי הוא להמן. והשווה לטור 8
ולביאורו. 130 יֵזֶם לְפֹר אֶדֶר: תכנן להפיל הגורל בחודש זה. 131 וּבְגִבּוּלוֹ: של חודש זה. דר: החליט שאכן
גזרתו תתקיים באדר. 132 כִּי לֹא נִמְצָא בּוֹ הֶדֶר: כיוון שלא מצא זכות בחודש זה. ראה אסתר רבה (שם):
"עלה ראש חדש אדר ולא מצא בו שום זכות התחיל הרשע לשמוח". 133 נְדָגִים: כינוי לישראל, על פי בראשית
מ"ח, טז. 134 קָרָא: המן. לְדִיגִים: לשונאי ישראל החפצים ללכדם. יש מכתבי היד הגורסים: 'לדווגים', על פי
יחזקאל מ"ז, י. 135 וּבְסִירוֹת דּוּגִים: על פי עמ' ד, ב. 'סירות' שבפסוק הן עוקצי הסירה הקוצנית ששימשו
ללכידת דגים, אך המעתיק של כ"י א ביאר 'סירות' על פי שמות ל"ח, ג, ולכך נקט בטור הבא 'נבלע'. וראה
בח"נ. 136 נִבְלַע: המן. גרסת כתבי היד: 'נלכד' עדיפה. והשווה אסתר רבה (שם): "בא לו מזל דגים [...] ואמר
כשם שהדגים בולעין כך אני בולע אותך, אמר לו הקב"ה: רשע, דגים פעמים נבלעין ופעמים בולעין ועכשיו
אותו האיש נבלע מן הבולעין".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יום ליום יביע אומר
דרוש קל וחומר
ובקצירת העומר
140 חילו ליוצר חומר

ראשי קמותו לקצור
ואשכולותיו לבצור
יומו לעד לעצור
מיום ליום לקצור

137 יום יום ז / היביע ב 138 קול י 139 ולקצירת ג / עומר ג העמר ב 140 חילו ו חלו נ / פני יוצר ב / חומר] וגומר ג אומר ו 141 ראש ג נ ד רשינו ד רישיתו י / קמותו כד מנוקד בכה"י א קומתו ב כ קמותיו ג ו ח י נ ד ב קומותיו ד ו קמתו ר ו נ פ [מתו ב 142 אשכולותיו ד י ואשכולות...] פ / ליבצור ב 143 ימיו ג / לעדי עד ר 144 מיום] מדור לדור ומיום ב / מיום ליום] מדור לדור ג ד נ / לנצור] לינצור ונוסף לאחריו ככ>תוב> בחדש הראשון הוא חדש ניסן ונאמר> יום ליום יביע אומר ב ככת>וב> נוסף לאחריו אזכור לפזמון ד יום ליום יביע אומר וגי' נוסף לאחריו ו [וכן בשינויים קלים ג ח ב] ככת>וב> יום ליום יביע אומר לילה לילה יחיה דעת ונאמר> כל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק ונאמר> צדיק מצרה נחלץ ויבא רשע תחתיו ברוך [...] שובר אויבים ומכניע זידים נוסף לאחריו ו ככ>תוב> ויאמר כי יד על כס יה וגו' נוסף לאחריו נ ככ>תוב> [יום ליום יב] יע אומר ולילה לילה יחיה דעת ונאמר> מגדל עוז שם יי בו ירוץ צדיק ונשגב נוסף לאחריו ר ככת>וב> בדברי קדשך בחדש הראשון הוא חדש ניסן בשנת שנים עשרה למלך אחשורוש הפיל פור הוא הגורל לפני המן מיום ליום ומחדש לחדש שנים עשר הוא חדש אדר וכתו>ב> ושבי יהודאי בניין ומצלחין בנבואת חגי נביאה וזכריה בר עדוא ובנו ושכללו מן טעם אלה ישראל ומטעם כורש ודרישו ואתחששתא מלך פרס ונאמר ליהודים> היתה אורה ושמחה וששון ויקר ונאמר> ליי הישועה על עמך ברכתך סלה ונאמר> צדיק מצרה נחלץ ויבא רשע תחתיו באי שובר רשעים נוסף לאחריו ב

137 יום ליום יביע אומר : הימים כולם השמיעו טיעוניהם מדוע אין הפורענות יכולה לחול בהם. 138 דרוש קל וחומר : אולי רומז לנוכח באסתר רבה ז, י : "כך אמר לו הקב"ה להמן הרשע אי שוטה שבעולם אני אמרתי להשמידם כביכול ולא יכלתי [...] ואתה אמרת להשמיד להרוג ולאבד [...]". ובעל יסדר עבודת ישראל ביאר : "כל יום ויום היה מליץ על ישראל והיה דורש המצוות הקלות והחמורות שהם מקיימים". 139 ובקצירת העומר : בטי"ז בניסן, יום קצירת העומר, שבו הייתה מפלתו של המן. וראה אסתר רבה י, ד : "יתבון ועסקין בהלכות מצות העומר שהרי אותו היום ט"ז בניסן היה [...]". 140 חילו : הימים והחודשים התפללו והתחננו. וראה אסתר רבה (שם) : "אמר להם [= מרדכי לתלמידיו] א"כ נעמוד בתפלה ונפטר מתוך התפלה". ליוצר חומר : כינוי לה', על פי ירמיהו י"ח, ו. 141 קמותו : ראה בח"נ, ושיעורו : פרי, צאצאיו של המן. אפשר שנקט לשון זו משום שמדובר ביום קציר העומר. 143 יומו : יום מפלתו של הרשע. לעצור : לחגוג. והשווה אסתר ט', כח. 144 מיום ליום : על פי התהלים צ"ו, ב : "בשרו מיום ליום ישועתו". לנצור : את זכר נס פורים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ג

עיון ראשוני במדרש אסתר רבה²³ ובמדרש פנים אחרים נוסח²⁴ מעלה על הדעת כי אלו הם מקורותיו של הפיוט 'אספרה אל חוק'; מבנה הדרשה ותכניה תואמים במידה רבה לסדר הפיוט ולתכניו. תחילה מנסה המן להפיל את הפור על כל אחד מימי השבוע ונכשל מחמת הדברים שנבראו בששת ימי הבריאה ושאינן טעם לקיומם ללא מציאותם של ישראל בעולם. אחר פונה הצורך לחודשים ונדחה מחודש לחודש, מכיוון שהתרחשו בהם מאורעות חשובים או שחלים בהם מועדים ששוללים אפשרות שבהם ייחד העם. בסופו של דבר מגיע הרשע לחודש אדר ומגלה לשמחתו שבחודש זה אין לישראל זכות ולפיכך ניתן להכחידם בו. ניכרת גם זיקה הדוקה בין הפיוט למדרש בכל הנוגע לטעמיהם של הימים ושל החודשים לכך שאין זה ראוי כי עליהם ייפול פור הפורענות של ישראל. אולם בחינה מדוקדקת יותר של הדרשות מעלה על הדעת את האפשרות שבמקרה זה דווקא הפיוט הוא שהיה מקורם של הדרשנים. נפתח את עיוננו במדרש פנים אחרים ובהמשך נבחן גם את הדרשה באסתר רבה, שיחסה אל הפיוט מורכב וסבוך יותר. יש להדגיש תחילה כי הדרשה המופיעה במדרש פנים אחרים נוסח ב שלפנינו אין מקורה בו; המהדיר, ר' שלמה בובר, נטלה מתוך ילקוט שמעוני (ח"ב, רמז תתרנד) ושילבה מדעתו במדרש פנים אחרים.²⁵ 'ילקוט שמעוני' מיוחס לר' שמעון הדרשן איש פרנקפורט, בן המאה השלוש עשרה.²⁶ הקדושה המופלגת שייחסו יהודי אשכנז לפיוטיו של ר' אלעזר ברבי קיליר היא מן המפורסמות,²⁷ והיו מבעלי התוספות שאף סברו כי אין הוא

²³ ראה אסתר רבה ז, יא. הדרשה הנידונה מצויה גם במדרש אבא גוריון (מהד' ש' בובר), אך ניכרת קרבה הדוקה בין קובץ הדרשות הזה ובין הדרשה המובאת באסתר רבה. הדרשה מופיעה גם בתרגום שני לאסתר ג', ז, ועיון ראשוני מגלה זיקה מסוימת בינה לבין הפיוט 'אספרה אל חוק', אלא שאין מקום להרחיב בכך במסגרת מאמר זה. לזיקה שבין פיוט ותרגום ראה ש' ליברמן (לעיל, הערה 4), עמ' 126, 145-146, וכן י' יהלום, **פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק**, תל אביב תש"ס, עמ' 210-225. לניסיון להשוות בין מקורות המדרש והתרגום המתארים את מאמציו של המן לברר מהו המועד הראוי לכלות את ישראל, ראה: B. Grossfeld, *The First Targum to Esther*, New York 1983, pp. 119-125.

²⁴ ש' בובר (מהדיר), 'מדרש פנים אחרים', **ספרי דאגדתא על מגלת אסתר, נוסח ב**, ווילנא תרמ"ז, עמ' כח-מא. ראה גם: צ"מ רבינוביץ (מהדיר), 'נוסח קדום של מדרש פנים אחרים ב' לאסתר', **גנזי מדרש: לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתבי יד מן הגניזה**, תל אביב תשל"ז, עמ' 171-178.

²⁵ ראה שם, לד ע"א, הערה קטז.

²⁶ ראה ד' הימן, **מקורות ילקוט שמעוני**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 5-9.

²⁷ ראה: ע' פליישר (לעיל, הערה 3), עמ' 426-428; א' גרוסמן, **חכמי אשכנז הראשונים**, ירושלים תשמ"א, במילה 'פיוטים' לפי מפתח העניינים; הנ"ל, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירושו הפיוטים של ר"י קרא', **כנסת עזרא - ספרות וחיים בבית הכנסת** (אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר), ירושלים תשנ"ה, עמ' 293-308.

אלא התנא ר' אלעזר ברבי שמעון.²⁸ יהודי אשכנז וצרפת, מלבד שהרבו לשלב פיוטים בתפילותיהם, אף עסקו באינטנסיביות בפרשנות הפיוט.²⁹ סביר אפוא להניח שפיוטי הקילירי נחשבו למקור ראוי ביותר להעמדת דרשה, ומן הבחינה ההיסטורית אין כל מניעה שדרשן אשכנזי יצר את הדרשה הנידונה בעקבות הפיוט הקילירי.³⁰ זה לשון המדרש כפי שהוא מופיע בילקוט שמעוני:³¹

הפיל ביום ראשון ולא עלה בידו, דכתיב אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי (ירמיהו ל"ג, כה), יום שני המשכילים יזהירו [כזהר הרקיע] (דניאל י"ב, ג), בשלישי נברא גן עדן, ברביעי שמש בגבעון דום (יהושע י, יב) בחמישי נברא זיו שדי (תהילים פ', יד), בששי בהמות בהררי אלף (שם נ', י), בשבת ישראל שומרי שבת; ונסה לחדשים, בניסן טלה לפסח, באייר ירד המן, בסיון נתנה תורה, בתמוז לא תקום פעמים צרה (נחום א', ט), וכן אב, באלול מעשר בהמה, תשרי חגים, מרחשון נבנה הבית בירח בול, כסליו חנוכה ונגמרה מלאכת המשכן, טבת מזלו גדי, ונוצר ואת עורות גדיי העזים (בראשית כ"ז, טז), שבט מזלו דלי, זכות משה דלה דלה (שמות ב', יט), אדר דגים לבלעם כדגים.

תחילה אציין כי העיון בדרשה שלפנינו מגלה שבעל הדרשה השתמש במקור קדום לצורך עריכתה. ההסברים מדוע אי אפשר שהפור ייפול בכל אחד מן הימים ומן החודשים ערוכים בדרשה כרשימה סכמטית-לקונית ("בשלישי נברא גן עדן", "בשבת ישראל שומרי שבת"), שנעדרים ממנה נימוקים ואסמכתות כדרכו של מדרש. ניכר שלפני הדרשן, או העורך, מונח היה מקור מפורט, והוא יצר ממנו פסקה מדרשית מתומצתת. לעתים אף הסתפק הדרשן בשבר פסוק כדי להצביע על יסוד הדרשה של המקור שלפניו ("שמש בגבעון דום", "המשכילים יזהירו"), מבלי שיבאר את משמעותו המדויקת לעניינה של הדרשה.

כמה ראיות לכך שהמקור שעמד לפני בעל הדרשה הזו היה הפיוט הקילירי. ראשית, בדבריו ניכרת קרבה מרובה לא רק לתוכן כל נימוקי הימים והחודשים בפיוט הקילירי, אלא גם לניסוחם המדויק.

²⁸ ראה תוספות, בבלי חגיגה יג, ע"א, ד"ה ורגלי החיות וכו'.

²⁹ לסיכום ממצה של פעילות ספרותית ייחודית זו ראה: א' גרוסמן, **חכמי צרפת הראשונים - קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 507-538.

³⁰ פרופ' מ"ב לרנר העמידני על דעתו כי ר' שמעון הדרשן בעל ילקוט שמעוני ליקט את מאמריו ממדרשים קדומים ושהדרשה שאנו דנים בה יסודה באותו מדרש קדום לאסתר, שמצאנוהו משוקע בחלקו הראשון של מדרש אסתר רבה ובשרידי כתבי יד מן הגניזה. מדרש זה דומה בזמן עריכתו למדרשים הקדומים כבראשית רבה וכויקרא רבה וסביר להניח לדעת פרופ' מ"ב לרנר שאף ר' אלעזר בירבי קיליר השתמש בו כמקור לפיוטו. עם זאת, יש לציין שבכתבי היד שעלו מן הגניזה ושמשמרים שרידים מן המדרש הקדום לא נמצא זכר לדרשה הנידונה, בעוד שהראיות המוצגות במאמר זה קושרות את הדרשה באופן ברור אל הפיוט הקילירי.

³¹ ילקוט שמעוני אסתר רמז תתרנ"ד.

הקילירי פייט: ומי זה בא להשקיע והדרשן דרש: יום שני המשכילים יזהירו
זוהר הקדוש (טורים 31-32) [זוהר הרקיע]

כוונתו של הפייטן נהירה. טענתו של היום השני היא שבו נוצר הרקיע ואם יקיים המן את מזימתו בישראל שנמשלו לזוהר הרקיע, יתברר למפרע שלא היה טעם לבריאת הרקיע. אולם דברי הדרשן, כשהם נקראים בפני עצמם, הנם חסרי פשר וסתומים לחלוטין. מטבע הלשון המקראית "המשכילים יזהירו" איננה מבהירה בשום אופן מדוע לא ראוי שפורו של המן ייפול ביום השני, שהרי מה הקשר שבין 'המשכילים' ובין בריאת הרקיע?! אין זה מסתבר כי הדרשן בטח ביכולתו של הציבור להשלים את הפסוק מדניאל (י"ב, ג) - "והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע" ושהניח כי הבנתם הספרותית של שומעיו מחודדת כדי כך שיקלטו ששבר הפסוק הוא מטפורה לישראל. סביר יותר שהדרשן עיין בפיוט הקילירי וסיכמו בראשי דברים, אולי כדי שמאוחר יותר ירחיב את דרשתו ויבאר לקהל שומעיו את רמז הדברים.

הקילירי פייט: תר רביעי לשמים והדרשן דרש: בתמוז לא תקום פעמים צרה
בלי תקום צרה פעמים
(טורים 85-86)

יש לציין שגם בדוגמה זו לא מדובר בביטוי שהנו יסוד הכרחי לרעיון המובע בדברי הפייטן, אלא בדרך התבטאותו היצירתית העצמית. כדי להשמיע שבחודש תמוז כבר אירעו די צרות לישראל ולכן אי אפשר שתחול בו פורענות נוספת, הדרשן לא היה חייב להשתמש במקרא "לא תקום פעמים צרה" (נחום א', ט). הנה אותו רעיון ממש בא במדרש אסתר רבה במילים שונות לגמרי:³²

ועוד לא עלה הגורל בתמוז ואב שאמרו לפני (לפני) הב"ה דינו פורענות שארעו להם בתמוז ג' ובאב ה' כדתנין במס' תענית.

שוב נראה כי מדובר כאן בדרשן שעין בפיוט, עמד על פסוק המקרא העומד ביסוד דבריו וציין בדרשתו כדי שיוכל להרחיב בו בהמשך.

כוונתו של הדרשן כשכתב: "ברביעי שמש בגבעון דום" אף היא סתומה למדי. מהי הזיקה שבין הכרזתו של יהושע בן נון ובין דרישתו של היום הרביעי כי לא תחול בו פורענות המן? בכמה מכתבי היד של הפיוט הנידון טענת היום הרביעי היא:

למאורות דומם
בכור שור כשם
וצר מה זמם
לאבדם ולהומם

³² נוסח המדרש הוא על פי כ"י וטיקן 291 (ראה להלן, הערה 37).

עיקר טיעונו של היום הרביעי הוא אפוא שיהושע בן נון - מזרע יוסף 'בכור שור' - עתיד לדומם את המאורות בגבעון ולגלות את עליונותם של ישראל על גרמי השמים, ומה טעם בברית המאורות אם יאבדו ישראל?! טיעון זה נסמך על מדרש המופיע בכמה מכתבי היד של בראשית רבה פד, יא (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1013): "אמר ר' יצחק אמר יהושע לשמש עבדא בישא לא זבינת כספא דאבא את, לא כך ראה אותך אבא בחלום והנה השמש והירח [אף את דום מלפני מיד וידם השמש וירח] עמד".³³ טענתו זו של היום הרביעי, אף אם מעט נפתלת היא,³⁴ מתיישבת עם ההיגיון. לעומת זאת, דברי הדרשן כשהם נבחנים בפני עצמם - "ברביעי שמש בגבעון דום", אינם מובנים כל עיקר. שוב סביר ביותר להניח כי הדרשן עיין בפיוט וציין לעצמו כרמו שבר פסוק במקרא, אולי מתוך מגמה להרחיבו בדרשה סדורה ומבוארת.

מעניינת גם הזדקקותו של הדרשן לנושא מזלות החודשים כחלק מההסבר לכך שאי אפשר שבהם תחול הפורענות. כמעט לכל אורכו של הפיוט הקילירי תפקיד מזלות החודשים הנו קישוטי בלבד. כשהפייטן שורר "וּטְלָה חֶלֶב הָעֵלָה" הוא אמנם התכוון לרמוז למזל חודש ניסן, אך המילה 'טלה' איננה מופיעה בטור במשמעות זו, אלא מכוונת לקרבן הפסח.³⁵ אולם הדרשן הבין שלגורם המזלות משמעות תוכנית בנימוקי החודשים, ובאחד מהם לפחות נראה שלשון הפיוט נשתגרה בפיו. הפייטן כתב "וּטְלָה חֶלֶב הָעֵלָה / פְּסוּחַ לְמִי זֹאת עוֹלָה", ובעקבותיו ציין הדרשן "בניסן טלה לפסח". כדי להודיע שזכות פסח הגנה על ישראל בניסן די היה שהדרשן יציין 'זכות פסח', כמצוי במדרש אסתר רבה, אך הוא סבר שנושא המזלות מהותי לתוכנה של דרשתו והדגיש 'טלה' כדי לצרף את מזל החודש לזכות חג הפסח.

מעניין ביותר היחס שבין הפיוט ובין מדרש אסתר רבה. הזהות שמצאנו בין הפיוט ובין מדרש פנים אחרים בעניין טעמי הימים והחודשים איננה ניכרת ביחס שבין הפיוט למדרש אסתר רבה. עם זאת, עיון קצר בפסקה המדרשית המקבילה באסתר רבה מגלה בה חוסר אחידות סגנונית והיעדר התאמה במידת ההרחבה ובאופן שבהם טיפל הדרשן בעימות שבין המן ובין כל אחד מן החודשים והימים. כידוע, הפרשה השביעית במדרש אסתר רבה איננה חלק מן המדרש המקורי, ונחשבת לתוספת מדרשית מאוחרת.³⁶ אכן, דומה שהפסקה הנידונה עברה עריכות חוזרות ונשנות, ואפשר שחלקן נעשה בהשראת

³³ השווה תנחומא אחרי יד (מהד' בובר לד ע"ב).

³⁴ יש להדגיש כי לפי רוב כתבי היד טענתו של היום הרביעי שונה ומבוררת יותר. ראה טורים 44-48 ובביאורם.

³⁵ לעומת זאת, כאשר הקילירי כתב "י וְשֶׁר עוֹרוֹת גְּדִיִּים / וְזִילַת מִי דְלָיִים" הוא נתכוון שזכות יעקב עמדה לישראל בחודש טבת לפי שמזלו של החודש גדי וזכות משה עמדה לישראל בחודש שבט לפי שמזלו דלי. כך נהג גם הדרשן שהבליט בנימוקי חודשים אלו את עניין המזלות: "טבת מזלו גדי, וזכור ואת עורות גדי העזים (בראשית כ"ז, טז), שבט מזל דלי, זכות משה דלה דלה (שמות ב', יט)".

³⁶ עמדו על כך צונץ ואלבק (לעיל, הערה 1), עמ' 128-130, וראה מאמרו של י' תבורי, 'החלוקה לפרשיות במדרש אסתר רבה', תעודה יא, תשנ"ו, עמ' 191-203. ראה במיוחד שם, עמ' 194.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הפיוט הקילירי. נעניין לשם הדגמה בקטע מן הדרשה המבאר מדוע לא עלה בגורל כל אחד מן החודשים:³⁷

כיון שראה אותו [רשע] שאין הגורל נופל לו בימים חזר לחדשים.
התחיל בחדש ניסן ועלה בו זכות פסח.
אייר זכות פסח שיני זכות מן שירד לישראל בט"ו בו.
בסיון עלה זכות התורה.
בתמוז זכות הארץ. ועוד לא עלה הגורל בתמוז ואב שאמרו לפני (לפני) הב"ה
דיינו פורענות שארעו להם בתמוז ג' ובאב ה' כדתנין במס' תענית.
עלה באלול זכות השלמת החומה של ירושלם הה"ד ותשלם החומה בעשרים
וחמשה באלול (עם) וגם זכות מעשר בהמה כדתנין באחד באלול ראש השנה
למעשר בהמה.
בתשרי זכות ראש השנה וכפור ורגלים.

חוסר אחידותה של הפסקה המדרשית מתגלה בכמה היבטים. ראשית, אין בפסקה אחידות במספר הטעמים העומדים לזכותו של כל חודש כדי שלא ייפול בו הפור. דווקא לחודש ניסן, המשופע באירועים חיוביים שאירעו בו בעברה של האומה, אין אלא "זכות פסח", בעוד שלחודש אייר, למשל, שתי זכויות: "זכות פסח שיני זכות מן". שנית, לאורך הפסקה הדרשן איננו נוטה להסתייע באסמכתות מן המקרא ומן התורה שבעל פה, אך בחודש אלול הוא מצטט באורח חריג פסוק המעיד על "זכות השלמת החומה" ומשנה המעידה על "זכות מעשר בהמה". שלישית, ברוב החודשים הדרשן הוא המספר על זכות החודש, אך הצגת טיעוניהם של החודשים תמוז ואב נעשית מפי החודשים המדברים בעד עצמם.

נראה שלפחות חלק מחוסר הסדירות הסגנונית והרעיונית של הפסקה עשוי להיות מוסבר בעריכה שעברה בהשראת הפיוט הקילירי, שכן כמה מן המרכיבים החריגים שהצגנו מצויים בו: "זכות מן" - "כך שיני פאָפּן / וּבְיָדוֹ זְכוּת מֶן" (טורים 77-78),³⁸ וכן טיעוני החודשים המדברים בעד עצמם - "אַמֶּל וְרַבֵּן / חֲמִישִׁי וְהוֹבֵבֵן / דִּי כִי סוֹבֵבֵן" (טורים 89-91). מעניין גם שבכ"י א, בד"פ ובד"ו של המדרש זכותו של חודש תשרי היא: 'שופר כפור ורגלים'. מדוע בחר הדרשן במצונות השופר לשם ציון זכותו של החודש ולא קרא לחג בשמו - 'ראש השנה', 'כסה' וכדומה? נראה שאף במקרה זה לשון הפיוט "עֲלָצוּ עֲלֹת בְּסָגֵל

³⁷ נוסח המדרש הוא על פי כ"י וטיקן 291 (להלן: ו). להלן אעיר גם על שינויי נוסחות ספורים בין כתב יד זה ובין כ"י אוקספורד 102 Heb. Seld. A. Sup. (164/2), דף 352א (להלן: א), דפוס פיזרו רע"ט (להלן: ד"פ) ודפוס וילנה תרמ"ז (להלן: ד"ו). לעניין דפוסים ראשונים של מדרשי חמש מגילות ראה: מ"ב לרנר, 'הדפוס הראשון של "מדרש חמש מגילות": עיונים בדרכי פעולתם של המדפיסים העבריים בקושטא ובפיזארו', בתוך: צ' מלאכי (עורך), **יד להימן - קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן**, לוד תשמ"ד, עמ' 311-289.

³⁸ ובדומה לכך תוספת 'זכות מעשר בהמה' באלול.

/ ריע וְכִפּוּר וְרָגֶל" הייתה לנגד עיניו של הדרשן והשפיעה על סגנונו.

ייתכן שראיה לכך שאחד מעורכי מדרש אסתר רבה שיקע במדרש תכנים מן הפיוט נובעת מקריאה לא נכונה שלו בפיוט. בתארו את טעמיו של חודש אלול לכך שאין הפורענות יכולה לחול בו כתב הדרשן: "עלה באלול זכות השלמת החומה של ירושלם הה"ד ותשלם החומה בעשרים וחמשה באלול". היאך הגיע הדרשן לרעיון שזכות השלמת החומה בימי נחמיה תעמוד לו לחודש אלול? הייתכן שהדרשן עיין בפיוט הקילירי - "לְעִשׂוֹר בְּהֶמָּה / שְׁשִׁי הֶמָּה / וּמִבְּתוּלָה הוֹמָה / שִׁיבְךָ חִמָּה" (טורים 93-96), קרא בטעות, כפי שאירע גם לאחד המעתיקים:³⁹ "וּמִבְּתוּלָה חוֹמָה", ושמח כשזכר שהשלמת חומת ירושלים בספר נחמיה הייתה בחודש אלול?

אם אכן צודקים אנו בהשערה זו, תתבאר הוספת האסמכתות לחלק מטיעוני החודשים בפסקה: מקור שלושת הטיעונים הללו (ריבוי הפורענויות בחודשים תמוז ואב, השלמת החומה ומעשר בהמה בחודש אלול) בפיוט הקילירי, והדרשן או העורך ששאלם חשש שתכני הפיוט הרמזניים לא יובנו לציבור שומעיו וצירף להם אסמכתות מן המקורות המתאימים. אם כן, בידינו תימוכין לכך שהפיוט הקילירי 'אספרה אל חוק' מונח היה לפני אחד מעורכי הפסקה הנידונה במדרש אסתר רבה והוא השתמש בו כמקור לעיצוב דרשתו. נראה לי שסביר למדי שגם הקטע העוסק במזלות החודשים (ז, יא, ראשיתו במילים: 'חזר ובדק במזלות') נתווסף לפרשה בידי דרשן שעיין בפיוט הקילירי. כמדומה שאף אותו דרשן לא הבין את תפקידם הקישוטי של המזלות בפיוט, ולכך ניסה להציע הסברים, חלקם תמוהים מאוד, לזיקה שבין המזל ובין זכותם של ישראל. הנה כך לדוגמה מוסבר עניינו של מזל בתולה: "בתולה - זכות חנניה משאל ועזריה שדומין לבתולה שלא ידעה איש כך הם החזיקו באלההן". דומה שההסבר הדחוק מצביע על מצוקתו של דרשן החש חובה לבאר מקור קדום ויוקרתי המציב לפניו אתגר פרשני. סביר מאוד שמקור זה אינו אלא הפיוט הקילירי.

כסיום לדיוגנו עולה השאלה האם ר' אלעזר בירבי קיליר היה יוצרה הראשון של הדרשה המספרת בניסיונותיו של המן להטיל את הפור על כל אחד מן הימים והחודשים. כמדומה שאין בידינו הוכחה מבוררת לחלוטין בשאלה זו, אולם דומה שלא דרשן קם והעלה את השאלה מדוע גורלו של המן הרשע נפל דווקא בחודש אדר, אלא פייטן שתר אחר מבנה מוצק לפיוט מקיף בענייני פורים, וגילה דגם הולם לצרכיו בדרשה ל...תשעה באב.

ברצוני להציע שמקור השראה אפשרי לדרשתו של ר' אלעזר בירבי קיליר היה דרשה קדומה יותר, מעין זו המצויה במדרש פסיקתא רבתי והעוסקת בשאלה מדוע נחרב המקדש דווקא בחודש אב. במסגרתה משמיעים אבות האומה - אברהם, יצחק, יעקב

³⁹ הוא מעתיק כ"י פריס, כי"ח C 318. IV

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ומשה - את הטעמים לכך שהפורענות לא תחול בחודשים ניסן, אייר, סיון ותמוז, וקושרים בין מזלות החודש ובין אירועים מתולדות חייהם :

אלא ביקש [להחריבו] בראשון עמדה זכותו של יצחק. אמר רבון העולמים זכור לעקידה שנעקדתי לפניך ונתתי טלה תחת טלה. [בקש להחריבו] בשני עמדה זכותו של אברהם שנאמר ואל הבקר רץ אברהם (בראשית י"ח, ז). בקש להחריבו בשלישי עמדה זכותו של יעקב שנאמר ויגדלו הנערים (שם כ"ה, כז). ביקש להחריבו ברביעי עמדה זכותו של משה. אמר רבון העולמים הסרטן הזה אינו חי אלא מן המים ואני נמלטתי מן המים. כיון שבא להחריבו בחמישי לא היה יכול לפייס [...] (פסיקתא רבתי כז-כח [מהד' איש-שלום קלג ע"ב]).

והנה, בדברי הזכות שמלמדים בפיוט החודשים אייר ותמוז מופיעות דמויותיהם של אברהם ושל משה ("וְרָץ אֶל שׁוֹר [מְזוּמָן]" [טור 79], "הָעֵיר לְמֹשֵׁי מַמִּים" [טור 88]), לכאורה ללא כל הכרח, ומחזקות את טיעוניהם של החודשים. מדוע ינדחקי הפייטן לשלב את אבות האומה בפיוט, ודווקא בהסברי החודשים אייר ותמוז? נראה שהפייטן אימץ את דגם הדרשה המספרת כיצד נקבע שחורבן המקדש יתרחש בחודש אב, ואף נטל ממנה שניים ממרכיביה שנשארו חן בעיניו: זכותם של אברהם ושל משה הכרוכה בדרשה זו בטיעוניהם של החודשים אייר ותמוז לכך שהחורבן לא יחול בהם. עם זאת, הקילירי דחה את דרך השימוש של הדרשן במרכיב המזלות; בפיוטו כמעט שלא נודעת להם משמעות תוכנית ותפקידם קישוטי בלבד.

אפשר אפוא שר' אלעזר בירבי קיליר הוא שהעביר את דגם הדרשה המבארת מדוע פורענות תתחולל דווקא בחודש מסוים ממדרש שעוסק בחורבן בית המקדש בחודש אב למדרש שעניינו בשאלה מדוע פורו של המן נפל דווקא בחודש אדר.

נראה לי אפוא שעלה בידי להצביע במאמר זה על שימוש שעשו עורכיהם של קובצי מדרש מאוחרים בפיוטים קיליריים קדומים. להערכתי, הפיוט הקילירי הוא אחד מן המקורות העיקריים של הדרשה המובאת בילקוט שמעוני (ח"ב, רמז תתרנב). פיוט זה היווה גם מקור השראה לעריכות מאוחרות שעברה הדרשה המופיעה בפרשה השביעית של מדרש אסתר רבה. העליתי במאמר זה גם השערה כי אמנם הקילירי הוא יוצרה המקורי של הדרשה המבארת מדוע פורו של המן נפל בחודש אדר, דרשה שהלכה ונפוצה במשך הדורות בכל מדרשי אסתר, אך את דגם הדרשה נטל הפייטן הארצישראלי הקדום מדרשה שנמצאת במדרש פסיקתא רבתי ושדנה בשאלה מה ראה בורא עולם להחריב את מקדשו דווקא בחודש אב. דרך הילוכנו עלה בידינו להזהיר את פיוטי ההרחבה 'אספרה אל חוקי' ו'אמל ורבך', שיש בהם לקט נדיר ביופיו ובעושרו של מדרשי פורים ומלאכת מחשבת שירית, פרי כשרונו המכונף של אחד מגדולי המשוררים שקמו לה לאומתנו.

נספח: תיאור כתבי היד

כ"י א

(1) כ"י קיימברידג' TS NS 235.50(a): דף בכתיבת ידו של ר' עלי הכהן בן יחזקאל החזן. מועתקים בו חטיבות ט-יב של הקרובה 'אמיתך וחסדך אל תרחק' ופיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' עד טור 85 'רביעי'. ניקוד טברני למילים בודדות.

(2) כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080 15.6: גיליון נוסף של אותו כתב יד. בדף האחד סופו של פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' (מטור 85 'לשמים') והמשכו 'אמל ורבך'. אחר מועתק בדף פיוט ההרחבה השכיח לפורים 'אז בגאלך חלק'. בדף האחר סופו של פיוט ההרחבה לפורים 'את איבוד פורכיי לשלמה החבר ופיוט ההרחבה 'אז מנעורי רבת צררוני' לפינחס הכהן. לכתב היד מצורף דף נוסף מהעתקתו של אותו סופר, ובו פיוט ההרחבה לפורים 'אורה וישועה אושרה נושעה' מאות י', ציון לאמירת 'וכנסי פלאך' (= הנוסח הארצישראלי של פסקת ההרחבה הקבועה לפורים) וסטרופה יח של הקרובה 'ויאהב אומן'. בצדו השני של הדף 'יוצר פורים' שראשיתו 'ומאמר אל אמן רום ותחת להקים' לשלמה החבר.⁴⁰

כ"י ב

כ"י אוקספורד d. 31 (2704/5), דף 10: דף בודד, העתקה קדומה. מחזיק את הפיוט 'אספרה אל חוק' מטור 65, את המשכו 'אמל ורבך' ואת ראשיתו של פיוט ההרחבה לפורים 'אז בגאלך חלק'.

כ"י ג

כ"י קיימברידג' TS H 12/14: שני גיליונות רצופים מכתב יד המחזיק את חטיבות י-יד של הקרובה 'אמיתך וחסדך' ופיוטי הרחבה רבים הנלווים לה. ביניהם הפיוט 'אספרה אל חוק' והמשכו 'אמל ורבך'.

כ"י ד

(1) כ"י קיימברידג' TS H 12/15: שני דפים וגיליון מכתב יד המחזיק את חטיבות יא-טו של הקרובה 'אמיתך וחסדך', את פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' והמשכו 'אמל ורבך' (עד לטור 116) ופיוטי הרחבה רבים נוספים לפורים.

(2) כ"י קיימברידג' TS NS 235.119(a): דף נוסף מאותו כתב יד, קרוע קרע עמוק בפינתו השמאלית העליונה. מועתקים בו המשך פיוט ההרחבה 'אמל ורבך' עד לסופו וחלק מפיוט ההרחבה 'אז בגאלך חלק'.

כ"י ה

כ"י קיימברידג' H 12/32TS: גיליון המחזיק בדף האחד את חטיבות ט-יב של הקרובה 'אמיתך וחסדך' ואת פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' עד טור 32 'מזהיר'. בדף האחר קטע מהסילוק לפורים 'ימרדכי ידע בעת גזרה גזירה'.⁴¹

⁴⁰ נזכר בספרו של ע' פליישר, **היוצרות בהתהוותם והתפתחותם**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 339, הערה 10.
⁴¹ ראה: ע' הכהן, 'למנהג אמירת קדושה בפורים בקהילות בני ארץ ישראל', **תרביץ** סח, תשנ"ט, עמ' 510-493.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כ"י ו

- (1) כ"י קיימברידג' TS H 12/16: גיליון מהעתקה מפוארת של הקרובה 'אמיתך וחסדך' ושל פיוטי הרחבה לפורים. בע"ב של הדף האחד מועתקות חטיבות א-ג של הקרובה, בעוד שצדו השני מטושטש לחלוטין. אפשר שאין בו אלא ניסויי קולמוס של המעתיק, שרשם בו כמה פעמים 'וארץ אצהיל בשירותי'.⁴² בדף השני מועתקים פיוט ההרחבה 'אמל ורבך' מטור 95 עד לסופו וראשיתו של פיוט ההרחבה 'אז בגאלך חלק'.
- (2) כ"י קיימברידג' TS NS 276.108: גיליון נוסף מאותו כתב יד. מחזיק את חטיבות ט-יב של הקרובה ואת פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' עד טור 15. בדף השני סופו של הפיוט 'בלילה אשר נחתך קץ המן'.

כ"י וו

מחזור וורמייזא, כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4°781/1: מחזור אשכנזי קדום ומפואר. מתוכו (דף 18 ע"ב ואילך) הובאו שינויי נוסח לפיוט 'אספרה אל חוק'. לפרטים על אודותיו ראה: מ' בית-אריה (עורך), **מחזור וורמייזא, כך המבואות**, ואדוו 1986.

כ"י ז

כ"י קיימברידג' TS NS 93.60: דף המחזיק את חטיבות יא-יב של הקרובה 'אמיתך וחסדך' ואת פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' במלואו. בחלקו התחתון של ע"ב 'סילוק לשקלים' לקילירי '[אז] ראיתך וסיפרתה' מתוך הקדושתא הקילירית לפרשת שקלים 'אז מאז זמות בכל פעלי' (א. 2149).

כ"י ח

כ"י קיימברידג' TS NS 110.76: דף מכתב יד המחזיק פיוטי הרחבה רבים לפורים. הכתיבה מרווחת ונאה, אך אינה מדויקת. הדף מחזיק את הפיוט 'אמל ורבך' מטור 93 עם פזמון שנספח לו 'המן ונינו וכו' ואת ראשית פיוט ההרחבה 'אז בגאלך חלק'. באמצע הדף קרע רחב.

כ"י ט

כ"י קיימברידג' TS NS 101.40: גיליון אחד. בדף האחד חטיבות ד-ו של הקרובה 'אמיתך וחסדך' אל תרחק'. בדף האחר פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' (מטור 34 עד טור 79 'אל שור'). חלק מן הפיוטים מנוקדים ניקוד טברני מלא.

כ"י י

כ"י קיימברידג' TS NS 116.5: דף בודד מקונטרס פיוטי פורים, קרוע בחלקו העליון. מחזיק את הפיוט 'אספרה אל חוק' מטור 54 עד לסופו, את המשכו 'אמל ורבך' ואת ראשיתו של הפיוט 'אז בגאלך חלק'. כתב היד מנוקד בחלקו ניקוד טברני וגדוש תיקונים ושינויי נוסח.

⁴² קדושתא לפסח לשלמה סולימן, נדפסה בידי ו' פדבה, 'וארץ אצהיל בנשיקות מנושקות' - קדושתא לפסח לשלמה סולימן, **קבץ על יד** (ב), תשמ"ט, עמ' 1-61.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

כ"י כ

כ"י קיימברידג' TS NS 139.77 : דף. מחזיק את סופו של הפיוט 'אמל ורבך' מטור 121 ואילך ואת ראשיתו של פיוט ההרחבה 'אתה הוא מבין עתידות'.

כ"י ל

כ"י קיימברידג' TS NS 235.79a : גיליון מהוה. מחזיק בצדו האחד את הסילוק לפורים 'ומרדכי ידע בעת נגזרה גזירה'. בצדו האחר מועתקים פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' מטור 29 ('והפיל') עד לסופו והמשכו 'אמל ורבך' עד לטור 96.

כ"י מ

(1) כ"י קיימברידג' TS NS 243.90 : דף מכתב יד ששרידיו מחזיקים כמה מחטיבות הקרובה 'אמיתך וחסדך' ומפיוטי ההרחבה הנלווים לה. שרידים ממחזור פיוטים זה נתפזרו בכמה מספרות הגניזה, ובהם מערכות פיוטים למועדים נוספים. כתב היד מרווח ומפואר ומעיד במעתיקו כי הבין לאשורו את המבנה המורכב של הקומפוזיציות הפייטניות. הדף מחזיק את חטיבה יב של הקרובה ואת הפיוט 'אספרה אל חוק' עד טור 20.

(2) כ"י קיימברידג' TS NS 243.49a : דף נוסף מאותו כתב יד. מחזיק את הפיוט 'אספרה אל חוק' מטור 21 עד טור 62.

כ"י נ

(1) כ"י פריס MC IV 292 : קרע דף. מחזיק את שרידי חטיבות ח-ל של הקרובה 'אמיתך וחסדך' ושרידים מהפיוטים 'אספרה אל חוק' (מטור 58 'בפור שישי' עד לטור 87 'עלי מים') ו'אז מנעורי רבת צרונני'.

(2) כ"י קיימברידג' TS NS 243.49(b) : קרע דף, כנראה מאותו כתב יד, לקוי בראשו ובשוליו. מחזיק בצדו האחד שרידים מהפיוט 'אמל ורבך' מטור 104 ואילך ומחטיבות יג-יד של הקרובה. בצדו האחר של הדף שרידים מהפיוט 'איש חמודות חז חיוה תנינה' ושרידים מחטיבה טו של הקרובה.

כ"י ס

כ"י קיימברידג' TS NS 277.17 : קרע דף שחלקו העליון ניטל. ע"א מכיל חלק מחטיבה יא של הקרובה 'אמיתך וחסדך' וע"ב שריד מהפיוט 'אספרה אל חוק'.

כ"י ע

כ"י קיימברידג' TS NS 243.108 : גיליון בודד, מנוקב ככברה. אף הכתב ניטשטש כמעט לחלוטין. ניקוד טברני חלקי. הדף הראשון מחזיק כנראה בקצהו העליון את סופו של פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק'. אחר בא בכתב היד המשכו - 'אמל ורבך' - עד לטור 125 ('עורות') עם הפזמון שנספח לו. בדף האחר חטיבה טו של הקרובה 'אמיתך וחסדך' והפיוט 'אסתר ומרדכי לבם ניתך'.

כ"י פ

כ"י לונדון BM 5557 A39 : דף בודד, קרוע משלושה עברים. הכתב מהוה וקשה לזיהוי. ניקוד טברני וארצישראלי חלקי. בע"א סופו של פיוט ההרחבה לפורים 'אז בגאלך חלקי'. אחר באים בכתב היד פיוט

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ההרחבה 'אספרה אל חוק' והמשכו 'אמל ורבך'. לאחריהם (בע"ב) פיוט שהמילים הראשונות המזוהות בו הן: "[...] במלכות יון ומקדון הרשעה".

כ"י צ

כ"י קיימברידג' TS NS 243.196: דף בודד. נקבים במרכזו. מחזיק את פיוט ההרחבה 'אמל ורבך' מטור 109 עד לטור 140 ('חילו'). לפיוט מצורף פזמון. ניקוד טברני חלקי.

כ"י ק

(1) כ"י פריס MC IV 147: דף, מנוקד ניקוד טברני מלא. בחלקו התחתון קרע שקדם להעתקה. בע"א מועתק סוף חטיבה יב של הקרובה 'אמיתך וחסדך' ולאחריו ראשיתו של הפיוט 'אספרה אל חוק'; המשכו בע"ב. צד זה של הדף מטושטש לחלוטין.

(2) כ"י קיימברידג' TS H 12/24: גיליון מאותו כתב יד, המשך ישיר לדף הקודם. שני דפיו שונים מאוד במידותיהם. הדף האחד, צר במיוחד, מביא את המשכו של הפיוט 'אספרה אל חוק' עד טור 85. בדף השני, שמידותיו רגילות, מועתקת שרשרת בת שישה עשר (!) פסוקים החותמת את ברכת 'למינים ולמלשינים'. בע"ב מועתקת חטיבה יג של הקרובה ולאחריה תחילת הפיוט 'אתה מיבין עתידות'.

כ"י ר

כ"י ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2152.7-8: גיליון מנוקב ובו קרע בחלקו התחתון. ניקוד טברני מלא. מחזיק את פיוט ההרחבה 'אמל ורבך' מטור 114 'קודש',⁴³ את חטיבה יד של הקרובה 'אמיתך וחסדך' ואת ראשיתו של פיוט ההרחבה 'אורה וישועה'.

כ"י ש

כ"י פריס MC VIII 378: קרעי דפים מכתב יד שהקיף חטיבות נרחבות של הקרובה, ולא נותרו הימנו אלא שרידים בלויים המחזיקים מילים ספורות מחטיבות יא-טו של הקרובה ומהפיוטים 'אספרה אל חוק' (טורים 84-29 'ימור') ו'אסתר ומרדכי לבם ניתך'.

כ"י ת

כ"י ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2862.10-11: גיליון מתוך אנתולוגיה של פיוטים. אחר הכותרת 'יהדא לפורים מן אלמעמד' מחזיק כתב היד את הפיוט 'אמל ורבך' עד לטור 112 עם פזמון. בהמשך קטע מפיוט ההרחבה 'אורה וישועה' אושרה נושעה. ניקוד טברני חלקי.

כ"י ד

כ"י פריס, כ"י IV C 318: קונטרס פיוטים לפורים ולשבת זכור ובו ארבעה עשר גיליונות. הקונטרס נשחת ללא היכר; רוב הדפים קרועים כדי מחציתם, והכתב ניטשטש מאוד. בצילומי כתב היד הוצמדו קרעי דפים אל דפים שלא היו חלק מהם במקורם. בין פיוטי ההרחבה הרבים המועתקים בכתב היד הפיוט 'אספרה אל חוק' והמשכו 'אמל ורבך' מטור 57 ואילך.

⁴³ בניגוד למצוי בשאר כתבי היד, מרחיב הפיוט בכתב יד זה דווקא את חטיבה יג של הקרובה.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

ס

אוקספורד 4°V.96 Opp. Add. : סדר תפילות השנה למנהג קהילות רומניאה, נאסף בידי ר' אליא ב"ר בנימין הלוי, נדפס בקושטא רע"א (1510).⁴⁴

כ"י נ

כ"י פריס Heb. 606 דף 50 ואילך: סידור תפילה, מנהג רומניאה, זמנו מן המאות השלוש עשרה-ארבע עשרה, מחזיק 184 דפים.⁴⁵ תחילתו וסופו חסרים, והוא מחזיק את סדר התפילות מאמצע ברכת המזון עד לאמצע סדר הקינות לתשעה באב. הקרובה 'אמיתך' וחסדך' מופיעה בכתב היד עם פיוטי הרחבה וביניהם 'אספרה אל חוק' והמשכו 'אמל ורבך'.

כ"י פ

כ"י ניו יורק, ביהמ"ל Mic. 4181, דף 50: מחזור לכל השנה, מנהג קורפנו(?), זמנו מן המאות השבע עשרה-שמונה עשרה, מחזיק 276 עמודים. בראשיתו שמות בעליו ורשימות ייחוס משפחתיות. כתב היד אינו ברור לחלוטין, אך נוסחותיו נראות מדויקות למדי, והוא מייצג נאמנה את מצב הקרובה במחזורי רומניאה האחרים בני תקופתו. הרכב הקרובה 'אמיתך' וחסדך' אל תרחק' כולל את פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' ואת המשכו 'אמל ורבך'.

כ"י פ

כ"י ירושלים שוקן 22, דף 33 ואילך: מחזור פיוטים נוסח קורפו, מפואר להפליא, כנראה בן המאה החמש עשרה. במחזור 471 עמודים ומצוי בו אוצר פיוטים נדירים. יש להצטער על כך שהמחזור טרם זכה לתיאור מחקרי מקיף וממצה.⁴⁶ הרכב הקרובה 'אמיתך' וחסדך' אל תרחק' בכתב יד זה זהה להרכבה במחזורי רומניאה והוא כולל את פיוט ההרחבה 'אספרה אל חוק' ואת המשכו 'אמל ורבך'.

⁴⁴ ראה על אודות מהדורה זו: ד' גולדשמידט, 'על מחזור רומניא ומנהגו', **מחקרי תפילה ופיוט**, ירושלים תשנ"ו,² עמ' 122, וכן א' יערי, **הדפוס העברי בקושטא**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 68.

⁴⁵ ראה על אודותיו: ד' גולדשמידט (לעיל, הערה 44), עמ' 123. גולדשמידט מתארך את כתב היד למאות הארבע עשרה-חמש עשרה. ועיי' עוד במאמרו של י' סרמוניטה, 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה', **יהודים באיטליה - מחקרים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 141-143. סרמוניטה סבור כי כ"י פריס 606 מייצג דווקא את מנהג סיציליה.

⁴⁶ חלק מהרכבו תואר בידי ד' גולדשמידט, 'מנהג קהילות יוון', **מחקרי תפילה ופיוט**, ירושלים תשנ"ו,² עמ' 250-251.